

ИҚЛИМ ҶЗГАРИШИ ВА ЎЗБЕКИСТОНДА НОГИРОНЛИК ИНКЛЮЗИЯСИ

Public Disclosure Authorized

Public Disclosure Authorized

Public Disclosure Authorized

© 2023 Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки / Жаҳон Банки

1818 H Street NW
Вашингтон, Колумбия округи, 20433
Телефон: 202-473-1000
Интернет: www.worldbank.org

Мазкур ҳужжат Жаҳон банки ходимларининг жалб этилган ташқи мутахассислар ёрдамида ишлаб чиққан маҳсулотидир. Ҳужжатда изҳор этилган маълумотлар, талқинлар ва хулосалар Жаҳон банки, унинг ижроия директорлари кенгаши ёки унга ваколат берган ҳукуматларнинг расмий нуктаи назари бўлмаслиги мумкин.

Жаҳон банки мазкур ҳужжатда келтирилган маълумотларнинг аниқлигига кафолат бермайди. Ушбу ишда акс эттирилган хариталарда келтирилган чегаралар, ранглар, номлар ва бошқа маълумотлар Жаҳон банки томонидан муайян бир ҳудуднинг сатҳининг ҳуқуқий статусини ёки чегараларини тасдиқлаш ёки тан олиш мақсадида келтирилмаган.

Ҳуқуқ ва рухсатлар

Ушбу ишда келтирилган материаллар муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофаза қилинади. Жаҳон банки ўзига тегишли билимларни кенг тарғиб қилиниши тарафдори бўлганлиги сабабли мазкур ишни қисман ёки тўлиқ нотижорат мақсадларда қайта чоп этишга эътироз билдирмайди, бунда мазкур ишни муаллифлари ва манбасига тўлиқ иқтибос келтирилиши лозим.

Ҳуқуқ ва лицензиялар, шу жумладан муаллифлик ҳуқуқларига оид барча сўровлар қуйидаги манзилга юборилишини сўраймиз: World Bank Publications, The World Bank Group, 1818 H Street NW, Washington, DC 20433, USA; факс: 202-522-2625; электрон почта: pubrights@worldbank.org.

Муқовада келтирилган фото суръатлар муаллифлари: © Sun_Shine /Shutterstock; © Scott Book/Shutterstock; © SKT Studio/Shutterstock

Муқовада келтирилган суръатлар дизайни муаллифи: Сибил Марзада

Мундарижа

Эътироф.....	4
Қисқа баёни	5
Кириш.....	10
Ногиронлиги бор шахслар бирлиги ва иқлим ўзгаришига мослашиш	11
Тадқиқотнинг тузилиши	12
Иқлим ўзгаришининг ногиронлиги бор инсонларга бўлган таъсири	13
Ижтимоий ва сиёсий истисно	14
Муҳим соғлиқни сақлаш хизматларидан фойдаланиш.....	17
Ногиронлиги бор шахсларни ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ қилиш ва рўйхатга олиш	19
Меҳнат бозорида дискриминациялаш	21
Табиий офатлар пайтида вазиятни бошқариш	23
Иқлим ўзгаришидан хабардорлик.....	25
Қадр-қиммат	25
Сиёсат бўйича тавсиялар	26
Ижтимоий ва сиёсий инклюзияни рағбатлантириш	26
Муҳим соғлиқни сақлаш хизматларидан фойдаланишни осонлаштириш.....	28
Ногиронлиги бор шахсларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва ҳисобга олишни кучайтириш.....	28
Меҳнат бозорига киришни яхшилаш.....	29
Ногиронликларни қамраб олувчи табиий офатлардаги вазиятни бошқаришни такомиллаштириш	30
Иқлим ўзгариши ҳақида хабардорликни ошириш	30
Қадр-қимматни ўстириш.....	30
Манбалар	32
Ногиронлиги бўлган шахслар сўровномаси.....	36
Ташкилот ходимлари учун интервью сўрови	40

Эътироф

Мазкур ҳисобот Адам Ауэрбах, Одри Сакс ва Дилмурод Юсупов иштирокида Жаҳон банкининг ижтимоий барқарорлик ва инклюзия бўйича глобал амалиётининг Европа ва Марказий Осиё минтақаси бўйича жамоаси томонидан Варалакшми Вемуру (амалиёт менежери) раҳбарлигида тайёрланган. Жамоа ишига Инсон ҳуқуқлари, инклюзия ва имкониятларни кенгайтириш (HRIE) траст фонди томонидан кўмак кўрсатилган. Шунингдек, муаллифлар жамоаси жойлардаги ишларни амалга ошириш ва маълумотлар тўплаш бўйича кўрсатма берганлари учун Қишлоқ инфратузилмасини ривожлантириш Лойиҳасининг Лойиҳани амалга ошириш бўлимига алоҳида миннатдорчилик билдиради. Абдуллоҳ Абдухалилов, Азиз Абдуллаев, София Акрамова ва Улуғбек Маматхановлар сўровномалар бўйича илмий ёрдам ва аниқ таклифлар беришган. Мафтуна Аманова, Хилола Душамова, Ирода Шораҳмедовалар таржимонлик ишларини аъло даражада бажардилар. Муаллифлар Шарлотта Макклейн-Нҳлапо, Аннет Омоло, Дипти Ража, Раъно Глепова, Аеша Вауда, Варалакшми Вемуру ва Роберт Вробелга мазкур ҳисобот бўйича ажойиб таклифлари учун миннатдорчилик билдирадилар.

Қисқа баёни

Иқлим ўзгаришининг таъсири қисман ижтимоий ва иқтисодий тенгсизликлар туфайли мамлакатлар ичида ва ўртасида номутаносиб равишда сезилиб боради. Ногиронлиги бор шахслар дунё аҳолисининг 16 фоизини ташкил қилади ва ижтимоий-иқтисодий камситилишларнинг кенг тарқалган шаклларига дуч келади, ammo иқлим ўзгариши ва ижтимоий тенгсизликнинг таъсири бўйича ўтказилган олдинги тадқиқотларда уларга унчалик эътибор берилмаган. Табиий офатларда ногиронлиги бор шахсларнинг ўлим даражаси “ногиронлиги бўлмаган одамларга қараганда тўрт бараваргача юқори” (Stein ва Stein 2021). Катта тезликда содир бўлувчи офатлар – сув тошқини, қурғоқчилик, иссиқлик тўлқинлари ва иқлим ўзгаришининг секинлашиб бораётган ижтимоий ва иқтисодий оқибатлари ногиронлиги бўлган шахсларга қандай таъсир қилади? Иқлим ўзгаришига мослашиш саъй-ҳаракатлари қандай қилиб ногиронликларни қамраб олиши мумкин?

Ушбу тадқиқотда барча бундай масалалар Ўзбекистонда ўтказилган жойлардаги амалий ва сифатли интервьюлар ёрдамида кўриб чиқилди. 2022-йил ноябрь ойида муаллифлар мамлакатнинг учта вилоятида ногиронлиги бўлган шахслар билан суҳбат ўтказдилар. Ушбу амалиётдан сўнг, тўрт нафар экспертлар гуруҳи – ўзлари ҳам Ўзбекистонда истиқомат қилувчи ногиронлиги бор шахслар – бутун мамлакат бўйлаб ногиронлиги бор шахслар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича 15 ташкилотнинг 40 нафар ходими билан суҳбатлашди. Олинган сифатли маълумотлар иқлим ўзгариши ва ногиронлик ҳолати муайян заифликларни вужудга келтириш борасида қандай ўзаро таъсирга эга эканлигига оид дастлабки маълумотларни берди. Иқлим ўзгариши ва ногиронлик бўйича тадқиқотларнинг янги пайдо бўлган соҳаси доирасида мазкур ҳисобот ривожланаётган мамлакатлар шароитида иқлим ўзгариши ногиронлиги бор одамлар учун қандай хавфларни келтириб чиқаришини аниқлаб берган илк амалий тадқиқотлардан ҳисобланади.

Ҳисоботда етти та мавзу бўйича ташкил этилган бир қанча муҳим топилмалар келтирилган.

- i. *Ижтимоий ва сиёсий истисно.* Ўзбекистондаги ногиронлиги бор шахслар маҳаллий ижтимоий ва сиёсий ҳаётдан сезиларли даражада четлаштирилган бўлиб, қарор қабул қилишда, сиёсат муҳокамаларида ва кичик ижтимоий тармоқларда овози йўқлиги сабабли уларга иқлим ўзгариши хавфининг таъсири янада яққолроқ намоён бўлади.
- ii. *Муҳим соғлиқни сақлаш хизматларидан фойдаланиш.* Сўровномада қатнашганлар тиббий хизмат кўрсатиш, ёрдамчи қурилмалар ва соғлиқни сақлаш муассасалари каби муҳим тиббий хизматлар ва жиҳозлардан фойдаланишдаги қийинчиликларни таъкидламоқдалар. Ижтимоий ва тиббий ёрдамга бўлган талаб ва улар билан боғлиқ кўпроқ ташкилий масалалар бўйича қийинчиликлар ортиши мумкин бўлган тақдирда, бу муаммолар иқлим таъсиридан келиб чиққан офатлардан кейин янада кучайиши мумкин. Давлат хизматлари ва соғлиқни сақлаш хизматларидан фойдаланишдаги тўсиқлар ногиронлиги бор шахслар ўртасида хавфларни кучайтиради.
- iii. *Пенсия ва ногиронлиги бор шахсларни рўйхатга олиш.* Респондентлар пенсия олишдаги тўсиқларга ишора қилиб, асосий харажатларни қоплаш учун миқдори етарли эмаслигини таъкидладилар. Бундан ташқари, турли ногиронлиги бор шахслар сони бўйича ишончли ҳисоб-китобларнинг йўқлиги ҳукуматнинг

ногиронлиги бўлганларни камраб олувчи ижтимоий ёрдам сиёсатини ишлаб чиқиш қобилиятига тўсқинлик қилишини қўшимча қилишди.

- iv. *Меҳнат бозорида дискриминация.* Респондентлар меҳнат бозорида ногиронлиги бор шахсларга нисбатан камситишнинг кенг тарқалган шакллари келтириб ўтишди, бу эса иқлим ўзгариши шароитида иқтисодий кескинликни янада кучайтиради.
- v. *Табиий офатларда вазиятни бошқариш.* Амалий кузатувлар ва суҳбатлар ногиронлиги борлар учун кенгроқ қамровлиликни талаб қиладиган табиий офатлардаги вазиятни бошқаришнинг бир қанча соҳаларини, шу жумладан қар, эшитишда қийналадиган ёки кўзи ожиз одамлар учун фавқулодда алоқа тизимлари ва ногиронлиги бор шахслар учун зарур бўлган фавқулодда хизматлар, масалан, эвакуация пунктлари ҳамда вақтинчалик бошпаналарни мослаштиришга эҳтиёж мавжуд эканини курсатмоқда.
- vi. *Иқлим ўзгаришидан хабардорлик.* 4000 дан ортиқ хонадонларда 2021-йилда Қишлоқ инфратузилмасини ривожлантириш лойиҳаси сўровида қатнашган респондентларнинг ярмидан камроғи иқлим ўзгариши ҳақида эшитган. Ушбу тадқиқот, шунингдек, иқлим ўзгаришидан хабардорлик даражасининг пастлигини ҳам аниқлади. Хабардорликнинг паст даражаси фақат ногиронлиги бор шахсларга хос бўлмаса-да, бу иқлим ўзгариши хавфи ортиб бораётган аҳоли учун заифликнинг яна бир манбаси ҳисобланади. Иқлим ўзгариши ва унинг фаровонликка таҳдидларини тушунмасдан, уй хўжаликлари ва жамоалар мослашиш учун чоралар кўриш эҳтимоли камроқ.
- vii. *Қадр-қиммат.* Интервьюлар ва жойлардаги амалиётлар ногиронлик инклюзиясини – иқлим ўзгаришига мослашиш доирасида ва кенгроқ маънода ҳам – қадр-қиммат масаласи сифатида кўриш муҳимлигини таъкидлайди. Баъзи респондентлар жамоат жойлари ва муассасаларида ҳаракатланишни шармандалик сифатида тасвирлашди. Нафақат инфратузилма ва хизматлардан фойдаланиш имконсиз, балки, автобус ҳайдовчилари, иш берувчилар, тиббиёт ходимлари ва оддий фуқаролар ҳам уларга нисбатан менсимаслик ва ҳурматсизлик муносабатига бўлишларини таърифладилар. Бошқалар эса хайрия ва раҳимдилликнинг пассив истеъмолчилари бўлишни хоҳламасликларини таъкидладилар; улар ногиронлиги бўлмаган шахслар билан тенг равишда, тўлиқ ваколат ва қадр-қиммат билан кундалик фаолиятни амалга ошириш имконини берадиган ногиронлик инклюзияси бўлишини хоҳлашади.

Ҳисобот интиҳосида Ўзбекистонда ва бошқа жойларда иқлим ўзгаришига мослашиш саъй-ҳаракатлари натижаларининг тегишли сиёсатни белгилаш борасидаги оқибатлари муҳокама қилинган. 2021-йилда Ўзбекистон ҳукумати томонидан Ногиронлиги бор шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияни (CRPD) ратификация қилиниши мамлакатда ногиронликни инклюзия орқали камраб олиш борасидаги саъй-ҳаракатлар учун бурилиш нуқтаси бўлди. 1-жадвалда таъкидланган тавсиялар Ҳукуматга CRPD доирасидаги ўз мажбуриятларини босқичма-босқич амалга оширишга ёрдам беради, шу жумладан ҳукуматларни ногиронлиги бор шахсларнинг барча ижтимоий ҳимоя ва хавфсизлик механизмларига киритилишини таъминлаш мажбуриятини белгилаган 11-модда инобатга олинган.

1-жадвал: Соҳада юритиладиган сиёсат бўйича тавсияларнинг умумий кўриниши

<p>Сиёсатнинг 1 йўналиши: Ногиронлиги бор шахсларнинг ижтимоий ва сиёсий инклюзиясини рағбатлантириш</p>
<ul style="list-style-type: none">
• <i>Маҳалла</i>¹ (маҳаллий давлат ҳокимияти органлари) раҳбарларининг ногиронликни қамраб олиш муҳимлиги ҳақида хабардорлигини ошириш.
• Маҳалла раҳбарларини ногиронлиги бўлган шахсларнинг маҳаллий бошқарув ва жамоат фаолиятидаги иштирокини кучайтиришида рағбатлантириш.
• Маҳаллий ҳокимият органлари мажлисларини ногиронлиги бор шахслар учун қулай жойларда ва форматларда ўтказишни таъминлаш учун саъй-ҳаракатлар ва маблағларни ошириш.
• Маҳалла фуқаролар йиғинларида ногиронлиги бўлган шахс томонидан эгалланадиган ногиронлик инклюзияси билан шуғулланадиган лавозимни жорий этиш.
• Маҳалла миқёсида, ногиронлиги бор шахсларни қамраб олувчи иқлимга оид ҳаракатлар режаларини амалга ошириш.
<p>Сиёсатнинг 2 йўналиши: Ногиронлиги борлар учун асосий тиббий хизматлардан фойдаланиш имкониятини ошириш</p>
<ul style="list-style-type: none">
• Ногиронлиги бўлган шахслар, айниқса, қишлоқ жойларида яшовчилар тиббий кўриқдан ўтиш, ёрдамчи воситалар ва ногиронлик нафақаларини осонроқ олишларини таъминлаш.
• Қишлоқларда тушунтириш хизматларини кенгайтириш, туман ва вилоят марказларига боришни осонлаштириш, ҳужжатларни расмийлаштириш ва жараёнларни тартибга солиш.
• Маҳалла раҳбарлари, тиббиёт ходимлари ва тегишли давлат хизматчиларига ногиронлиги бўлган шахсларга ушбу хизматлардан фойдаланишда ёрдам бериш бўйича ўргатиш.
<p>Сиёсатнинг 3-йўналиши: Ногиронлиги бор шахслар учун ижтимоий ҳимоя ва рўйхатга олишни ошириш</p>
<ul style="list-style-type: none">
• Ногиронлиги борларнинг турли эҳтиёжларини (масалан, мослашувчан ижтимоий ҳимоя) ҳисобга олган ҳолда уларга ажратиладиган ижтимоий ёрдам миқдорини ошириш.
• Ногиронлиги бўлган шахсларга бериладиган ижтимоий қўллаб-қувватлаш турларини кўпайтириш (яъни, ишсизлик бўйича нафақалар ва иқлим офатларидан кейинги ижтимоий ёрдам).
• Келгуси аҳолини рўйхатга олиш ва ижтимоий сўровларда Вашингтон гуруҳининг функционал фаолият бўйича қисқача саволлар тўпламини киритиш ва фойдаланишни қўллаб-қувватлаш.
• Ногиронлик бўйича сараланган маъмурий маълумотларнинг мавжудлигини ва улардан фойдаланиш даражасини, шу жумладан Фавқулудда вазиятлар вазирлиги томонидан, ошириш.

¹ Маҳаллалар ҳудудий тузилишнинг энг қуйи поғонасидир.

Сиёсатнинг 4-йўналиши: Меҳнат бозорига киришни такомиллаштириш

- Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ташкилотлари билан ҳамкорликда фойдаланиш мумкин бўлган йўриқномаларни нашр этиш орқали ногиронлиги бор фуқароларнинг меҳнат ҳуқуқлари бўйича хабардорлигини ошириш.
- Иш жойидаги, шу жумладан норасмий сектордаги камситишларга оид шикоятларни қабул қилиш ва уларга жавоб бериш учун Бандлик вазирлигининг шикоятларни кўриб чиқиш механизmidан фойдаланиш имкониятини кучайтириш.
- Ногиронлиги борларнинг инклюзивлигини яхшилаш учун иш берувчиларнинг давлат имтиёзлари (солиқ имтиёзлари, микрокредитлар, иш жойларини мослаштириш учун субсидиялар) ҳақида хабардорлигини ошириш.
- Ногиронлиги бор шахсларни ишга қабул қилиш ёки ишга жойлаштиришда ногиронликка асосланган камситишнинг ноқонунийлиги ҳақида хабардорликни ошириш.
- Меҳнат соҳасида ногиронлик бўйича камситишга доир маъмурий жавобгарликни миллий қонунчиликка киритиш ва талабларга риоя қилмаган иш берувчиларга нисбатан санкцияларни ишлаб чиқиш.

Сиёсатнинг 5-йўналиши: Ногиронлиги бор шахсларни қамраб олувчи табиий офатлардаги вазиятни бошқариш тизимини яратиш

- Фавқулодда вазиятларда ишонч телефонлари, эвакуация пунктлари ва вақтинчалик турар жой, шунингдек, тиббий асбоб-ускуналар ва дори-дармонларни ўз ичига олган офатларга тайёргарлик кўриш ва уларга жавоб чора кўриш учун ногиронлиги бор шахсларни қамраб олувчи кўрсатмаларни ишлаб чиқиш.
- Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ходимларини ногиронлиги бор шахслар ҳуқуқларига асосланган ёндашуви ва ногиронлиги бор шахслар билан боғлиқ бўлган тайёргарлик ва жавоб чораларига ўргатиш.
- Ногиронлиги бор шахслар хавфсиз жойларга етиб бориш ва фавқулодда хизматлардан фойдаланишда ёрдам бериш учун жамоат даражасидаги мувофиқлаштирувчи таянч шахсларини ўргатиш ва қўллаб-қувватлаш.

Сиёсатнинг 6 йўналиши: Иқлим ўзгариши ҳақида хабардорликни ошириш

- Иқлим ўзгаришининг манбалари ва оқибатлари ҳамда мослашиш йўллари бўйича ногиронлиги бор шахсларни қамраб олувчи жамоатчиликни хабардор қилиш кампанияларини ташкил этиш. Ушбу кампаниялар иқлим ўзгаришининг хавфлари ногиронлиги бор шахслар учун ортиб бораётганини таъкидлаши лозим.
- Қуйидаги мақсадларни кўзда тутган ҳолда, маҳалла мутахассисларини иқлим ўзгариши бўйича ўқитиш: (а) иқлим ўзгариши ва мослашиш стратегиялари тўғрисида хабардорликни оширишда уларнинг самарадорлигини ошириш; (б) маҳаллий ҳукуматга режалаштириш ва инвестицияларга доир маълумот бериш; ва (с) заиф гуруҳларга, шу жумладан ногиронлиги бор шахсларга мўлжалланган ресурсларни йўналтириш.

Сиёсатнинг 7 йўналиши: Кадр-қимматни ошириш

- Барча биринчи қатордаги хизмат кўрсатувчи провайдерлар ва маҳалла раҳбарларини CRPD нинг ногиронлик ҳуқуқларига асосланган ёндашувига ўргатиш.
- Ҳукуматларни ногиронлиги бор шахсларнинг барча ҳимоя ва хавфсизлик механизмларига киритилишини таъминлаш мажбуриятини олган CRPD нинг 11-моддасини амалга ошириш.
- Ногиронлиги бор шахсларга ва уларнинг эҳтиёжларига мурожаат қилишда ҳуқуқларга асосланган, ногиронлиги бор шахсларни қамраб олувчи тилдан фойдаланиш.

Кириш

2022-йил апрел ойида Ўзбекистоннинг Жиззах вилоятидаги бир қатор қишлоқларда шиддатли лой кўчкиси оқибатида уйлар вайрон бўлди, инфратузилма шикастланди ва бир неча киши ҳалок бўлди. Ушбу офатлар мамлакат учун иқлим ўзгаришининг хавотирли прогнозлари, жумладан, ҳароратнинг кўтарилиши, қурғоқчилик, тошқинлар ва ёнгинлар кучайиши башорат қилинаётган пайтда содир бўлди (Жаҳон банки, 2021а). Жиззах шаҳрида истиқомат қилувчи Шаҳзод, кўрган зарарини айтиб берди ва агар у жисмоний ногиронлигини инобатга олган ҳолда, келажақда лой кўчкиси пайтида уйини эвакуация қилиш зарур бўлиб қолса, қандай қийнчиликларга дуч келиши мумкинлигини тушунтирди. У ясама пластик таёқчага таянган бўлиб, фақатгина қишлоғининг асфалт қопланмаган, нотекис йўлларида кўмак ва эҳтиёткорлик билангина ҳаракатлана олади. Унинг айтишича:

Сўнги селдан кейин мен бир ҳафта касалхонага ётқизилдим...
Келажақда нима содир бўлишидан хавотирдаман... Махсус жиҳозларсиз
кочиб қутула олмайман.²

Носир, 200 километр узоқликда, Тошкент шаҳрида, иқлим ўзгариши билан боғлиқ бошқача тажриба ва ташвишлар ҳақида сўзлаб берди. Носирнинг қулоғи эшитмайди. У эшитиши заиф инсонлар ҳамжамияти мамлакатдаги меҳнат бозорида жиддий камситилишга дуч келишларини тушунтирди. Носир ва у каби эшитишга қийналадиган инсонларнинг Тошкент ҳудудида норасмий қила оладиган битта иши – машиналарни машина турар жойларига йўналтириб туриш, ва йўловчиларнинг бу ҳудудда харид қилиб, овқатланиб ёки бошқа иш билан шуғулланаётганида машиналарига қараб туриш. Оддий ҳол бўлиб кетган хўрланиш ва ҳурматсизликларга дуч келишга қўшимча равишда, Носирнинг айтиши бўйича, ёзнинг иссиқ ойларида куёш тагида соатлаб қолиб кетиш оқибатидаги соғлиғига зарар етаётганидир, сўнги пайтларда жазирама иссиқлик тўлкинларининг шиддати тобора ортиб бормоқда.

Иссиқлик тўлкинлари пайтида биз тураргоҳда тушликкача ишлаймиз, чунки жазирамага чидаб бўлмайди. Биз тушликдан кейин ишлай олмаймиз, чунки ҳарорат ниҳоятда кўтарилиб кетади, қўлларимиз куйиб, теримизга таъсир қилади. Биз у ерда соя бўлса, сояга киришимиз мумкин, аммо ҳозир Тошкентда дарахт жуда кам. Бундай иссиқлик тўлкинлари пайтида биз одатда ташқарида турмаймиз, тураргоҳда ҳеч ким ишламайди. Қолаверса, бу мавсумда бизнинг даромадимиз пастроқ, шунга биз фақат нон маҳсулотларини истеъмол қиламиз; биз фақат бизга тайинланган чекланган ногиронлик пенсиямиз туфайлигина омон юрибмиз.³

Иқлим ўзгаришига мослашиш борасидаги чоралар ногиронлиги бор шахсларни инобатга олганми? Дунё аҳолисининг 16 фоизи ногиронликнинг қандайдир кўринишига эга бўлса-да (ЖССТ 2023), замонавий адабиётлар иқлим ўзгаришига мослашишга қаратилган саъй-ҳаракатлар ногиронлиги бор шахсларнинг эҳтиёжларини етарли даражада қондира олмаслигини кўрсатмоқда (Гаскин ва бошқалар, 2017; Жодоин ва бошқалар, 2020). Ваҳоланки, аҳолининг бу қатлами иқлим ўзгаришидаги таҳдидларига юқорида даражада дучор бўлмоқда (Жаҳон банки 2018). Ушбу кучайган таҳдидлар,

² Шаҳзод билан суҳбат, 2022 йил ноябрь.

³ Носир билан суҳбат, 2022 йил ноябрь.

табий офат таъсирини таққослаганда ногиронлиги бор шахслар ўлими «ногирон бўлмаган одамларга қараганда тўрт барабар юқори» (Stein ва Stein 2021). Демак, ногиронликни қамраб олувчи режалаштириш иқлим ўзгаришига мослашишнинг муҳим жиҳатидир.

Мазкур ҳисобот Ўзбекистондаги ногиронлиги бор шахслар ўртасида иқлим ўзгаришининг таъсирини ўрганиш борасида дастлабки сифатли натижаларини тақдим этади. 2022-йил ноябрь ойида Жиззах, Сирдарё ва Тошкент вилоятларида тадқиқот гуруҳи жойларда амалиёт олиб борилган. Бу амалиёт ишига олти кишлоқ ва бир неча шаҳар туридаги аҳоли пунктларида истикомат қилувчи деярли 20 киши билан суҳбатлар кирган. Ўзбекистоннинг ногиронлиги бор шахслар ҳуқуқлари соҳасида фаол иштирок этган тўрт нафар эксперт интервьючилар гуруҳи бутун мамлакат бўйлаб ногиронлиги бор шахслар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича 15 та ташкилотнинг 40 нафар аъзоси билан суҳбат ўтказди. Ушбу ташкилотлар бир қатор нуқсонлардан азият чекадиган ногиронлиги бор инсонларни қамраб олган ва Ўзбекистонда ногиронлик инклюзияси қандай йўлга қўйилган ва ногиронлиги бор шахслар учун иқлим ўзгариши билан боғлиқ қандай таҳдидлар мавжуд экани ҳақида қимматли маълумотлар келтириб берди.

Ҳисобот қуйидагича амалга оширилди. Биринчи навбатда тадқиқотни ногиронлиги бор шахсларнинг ҳуқуқлари ва иқлим ўзгаришининг ижтимоий таъсири бўйича адабиётлар доирасида кўриб чиқилди, бу эса масалани ушбу мавзуларнинг кесимида ўрганиш зарурлигини кўрсатади. Кейин сифатли тадқиқот лойиҳаси тузилиб, амалиёт ва суҳбатлар натижалари белгиланди. Ҳисобот Ўзбекистонда ва бошқа жойларда иқлим ўзгаришига мослашиш бўйича топилмаларнинг сиёсий оқибатларини муҳокама қилиш билан якунланади.

Ногиронлиги бор шахслар бирлиги ва иқлим ўзгаришига мослашиш

Иқлим ўзгаришининг таъсири, қисман ижтимоий ва иқтисодий тенгсизликлар туфайли, турли мамлакатлар ичида ва орасида турлича ҳис этилиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлади (Ҳарлан ва бошқалар, 2015; Ислам ва Винкел, 2017). Аввалги тадқиқотлар шуни кўрсатдики, аёлларнинг иқтисодий ва сиёсий маргиналлашуви уларни иқлим ўзгаришининг салбий таъсирига эркакларга қараганда кўпроқ ҳимоясиз қилади (Дентон 2002; Абебе 2014; Перез ва бошқалар, 2015). Бошқа тадқиқотлар шуни кўрсатдики, структуравий ирқчилик иқлим ўзгариши туфайли пайдо бўлган қийинчиликларни номуносиб равишда камситилган этник ва ирқий гуруҳларга ортиқча тақсимлаб беради. Қўшма Штатларда ижтимоий ва ирқий камситиш Флинт, Мичигандаги сув инқирози каби воқеаларни кучли тарзда шакллантирди (Мееҳан ва бошқалар, 2020). АҚШ шаҳарларидаги рангли одамлар бошқа ижтимоий гуруҳларга қараганда кўпроқ “иссиқлик ороллари” га дучор бўлишади (Хсу ва бошқ. 2021). Иқтисодий тенгсизлик иқлим ўзгариши хавфига мойилликни янада яққол шакллантиради. Седова ва бошқалар (2020), масалан, Ҳиндистондаги камбағал фермерлар юқори даромадли қўшниларига қараганда об-ҳавонинг салбий таъсирдан қутулишда кўпроқ қийинчиликларга дуч келишлари ҳақида ҳужжатли маълумотлар келтиришган. Худди шундай, Ҳиндистон шаҳарларидаги кам таъминланган муҳожирлар, кўпинча норасмий уй-жой ва иш билан таъминлаш тартибларига таянадиган инсонлар, кўпинча норасмий бюрократияга дучор бўлишади, улар узок вақтдан бери яшайдиган мулкдорларга қараганда иқлим ўзгаришининг салбий таъсири олдида заифроқ бўлишади (Чу ва Майкл 2019).

Бир миллиарддан ортиқ одам ёки дунё аҳолисининг тахминан 16 фоизи ногиронликнинг қайсидир шаклидан азият чекади. Бу рақам аҳолининг қариши ва диабет, юрак касалликлари, саратон ва рухий касалликлар каби сурункали касалликларнинг кўпайиши туфайли ортди (ЖССТ ва Жаҳон банки, 2011 йил). Ногиронлиги бор шахсларнинг катта қисми (80 фоизи) паст ва ўрта даромадли мамлакатларда яшайди (ЖССТ ва Жаҳон банки, 2011 йил). Барқарор ривожланиш кун тартиби 2030 ногиронлиги бор шахслар эҳтиёжларини алоҳида таъкидлайди (БМТ 2015b). Бутун дунёда ногиронлиги бор шахслар кенг тарқалган дискриминацияга дуч келишади ва улар жисмоний муҳитга етарлича кириш имконига эга эмаслар.

Замонавий адабиётларда ногиронлиги бор шахслар учун иқлим ўзгаришининг кучайган таҳдидлари ўрганилган. Мавзу бўйича тадқиқотларни кўриб чиқишда Гаскин ва бошқалар (2017) ногиронлиги бўлган шахслар мослашувчанлигини режалаштириш ва амалга оширишдан четлатилганлиги сабабли қийинчиликларга дуч келишларини аниқладилар. Жодоин ва бошқалар (2020) иқлим ўзгаришига мослашишда “ногиронлиги бор шахсларнинг ҳуқуқларига нисбатан тўғри ёндашув”ни белгилаб, глобал иқлим назоратида ногиронлиги бор шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция (CRPD) тавсияларини асосий мавзуга айлантиришни ёқлайди. Гартрелл ва бошқалар (2022) Камбоджадаги ногиронлиги бор аёллар офатлар пайтида қандай қийинчиликларга дуч келишларини ўргандилар. Ушбу янги пайдо бўлаётган адабиётлар асосан халқаро ҳуқуқ доирасидаги сиёсий мунозаралар ва танқидий алоқаларга эътибор қаратади. Эмпирик тадқиқотлар асосан Қўшма Штатлардаги ногиронлик ва иқлим ўзгаришининг ўзаро таъсирини, айниқса 2005-йилдаги Катрина тўфони контекстида ўрганади (Гаскин ва бошқалар, 2017). Мазкур ҳисобот ногиронлик инклюзияси ва иқлим ўзгариши мавзусидаги адабиётни ривожланаётган мамлакат шароитидаги амалий жойлардаги тадқиқот ўтказиш орқали бойитишга ҳаракат қилади.

Ўзбекистон ногиронлик инклюзияси ва иқлим ўзгаришини ўрганиш учун мос шароитга эгадир (Жаҳон Банки 2021a). Иқлим ўзгариши мамлакатда сезиларли заифликларни юзага келтириши кутилмоқда. Эмиссиянинг ҳисоблаб чиқилган энг юқори чизиғи остида (RCP8.5), 2090-йилга келиб Ўзбекистонда ўртача ҳарорат 4,8°C даражага ортади, ҳар 10 йилнинг 9-тасида қаттиқ қурғоқчилик бўлиб, сув таъминоти, озикланиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулдорлиги учун хавfli оқибатларга олиб келади. Кескин тўфонлар, ўрмон ёнғинлари ва лой кўчкилари тез-тез содир бўлиши ва шиддати ошиши кутилмоқда, бу эса катта инсоний ва иқтисодий харажатларга олиб келадиган маҳаллий ва минтақавий офатларни келтириб чиқаради. Орол денгизининг чўлга айланишининг тезлашиши, тез-тез учрайдиган чанг бўронлари ва ернинг ифлослантирувчи моддаларнинг тарқалиши олиб келиши кутилмоқда. Шу сабабли Ўзбекистонда инклюзив мослашиш ва табиий офатлар хавфини бошқариш жуда муҳимдир.

Тадқиқотнинг тузилиши

Маълумот тўплаш икки босқичда амалга оширилди. Биринчи босқичда, 2022 йил ноябрь ойида Жиззах, Сирдарё ва Тошкент вилоятларида 24 нафар ногиронлиги бор шахслар билан қисман тартибланган билвосита ва юзма-юз суҳбатлар ўтказилди. Ушбу интервьюлар ногиронлиги бор шахслар дуч келадиган иқлим ўзгариши билан боғлиқ муаммолар ҳақида чуқурроқ тушунча берди. Меҳнат бозори, маҳаллий маъмурий салоҳият, жисмоний куриб битирилган майдон ва нодавлат ташкилотларнинг (ННТлар) таъсир доираси сингари жиҳатлардаги тафовутлар ҳисобга олинса, ногиронлиги борлар

тажрибаси қишлоқ – шаҳар ўртасидаги тақсимланишида фарқ қилиши мумкин. Сухбатлар шаҳар ва қишлоқ жойларида – мос равишда пойтахтда (Тошкент) ва Жиззах ва Сирдарёнинг турли қишлоқларида ўтказилди. Иккинчи босқичда, 2022-йилнинг ноябрь-декабрь ойлари орасида 15 давлат ва минтақанинг 40 нафар вакили билан телефон орқали суҳбат ўтказилди.

Юзма-юз интервью давомида қутилмаган йўналишлар бўйича кенг доирадаги саволлар берилди. Ушбу ёндашув ногиронлик инклюзиясининг кам ўрганилган табиатини, жумладан, иқлим ўзгаришига мослашишни ҳисобга олган ҳолда муҳим. Респондентлар кўриш, эшитиш, ҳаракатчанлик / жисмоний ва ривожланиш/интеллектуал салоҳият каби турли хил ногиронлик турларини бошдан кечирган. Намуна сифатида эркаклар ва аёллар ўртасида чекланишнинг турли шакллари ҳақида маълумот берилди. Бунинг учун Жиззах ва Сирдарё танланди, чунки улар турли топографияларга эга, жумладан, қор билан қопланган тоғлар ва ўтлоқли адирликлар бўлгани учун, маҳаллий иқлим ўзгариши шиддатида маълум ўзгарувчанлик мавжудлиги ҳисобга олинган.

Топилмаларни Ўзбекистоннинг ижтимоий ва географик жиҳатдан хилма-хил ҳудудларида бир хилда қўллаш мумкин эмас. Масалан, Жиззах ва Сирдарё, мамлакатнинг шарқий қисмида жойлашган бўлиб, Қорақалпоғистондек ғарбда жойлашган қуруқ чўл ҳудуддаги иқлим ўзгаришидан фарқ қилади. Шу билан бирга, ногиронлиги бор шахслар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ташкилотлари аъзолари билан ўтказилган 40та интервьюлар натижаси Жиззах ва Сирдарёда олиб борилган суҳбатлар билан ҳамоҳанг бўлиб, бу тадқиқот натижаларига умумий ишончни ошироқда.

Жиззах, Сирдарё ва Тошкентда бўлиб ўтган суҳбатдан сўнг, мамлакатдаги ногиронлиги бор шахслар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳаракати билан шуғулланувчи 4 нафар (ўзлари ҳам ногиронликлари бор шахс бўлган) мутахассисдан иборат жамоа 15 нафар миллий ва минтақавий ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқларни муҳофаза қилиш ташкилотларида ходимлар орасида сўров ўтказиш учун сўровномалар тузиш ва намуна олиш бўйича маслаҳатлар бериш учун йиғилдилар. Бу ташкилотлар бир қатор ногиронлиги бор шахсларга хизмат кўрсатадилар (кўриш, эшитиш, жисмоний, ривожланиш/интеллектуал ва ОИВ/ОИТС билан касалланганлар). Географиядаги бу хилма-хиллик ва моҳиятан диққат марказида ногиронлиги бор шахслар ўртасида иқлим ўзгариши таҳдидларининг таъсир қилиши бўлганлиги ногиронлик инклюзияси ҳолати тўғрисида чуқур маълумот беради. Суҳбатлар аудио шаклида ёзиб олинган, транскрипция қилинган ва инглиз тилига таржима қилинган.

Иқлим ўзгаришининг ногиронлиги бор инсонларга бўлган таъсири

Интервью ва амалиётлар сифатли маълумотга бой тўплам ҳосил қилишга хизмат қилди. Топилмалар интервьюлардан олинган иқтибослар ёрдамида тасвирланган еттига кенг мавзуга бўлинган: ижтимоий ва сиёсий истисно, давлатнинг асосий хизматларни кўрсатиш марказларида йўл топа олиш, нафақа ва иш ҳақи, меҳнат бозоридаги дискриминация, офатлар пайтида вазиятни бошқариш, иқлим ўзгаришидан боҳабарлик ҳамда кадр-қиммат шулар жумласидан. Ушбу мавзулар заифликнинг билвосита соҳаларини – ногиронлиги бор шахслар кундалик ҳаётида дуч келадиган хавфларни чуқурлаштириш учун иқлим ўзгариши билан бир вақтда содир бўладиган ижтимоий ва

сиёсий четланиш шакллари – шунингдек, бевосита содир бўлган, шу жумладан табиий офатларга жавоб бериш тизимларида истисно қилиш шакллари ўз ичига олади.

Ижтимоий ва сиёсий истисно

Ушбу тадқиқот доирасида суҳбатлашилган ногиронлиги бор шахслар ижтимоий ҳаётдан ҳайратланарли даражада четлаштирилганди. Аксарият респондентлар, айниқса Жиззах ва Сирдарёда ижтимоий камситишлар, ёрдамчи восита-қурилмаларнинг йўқлиги ва жамоат инфратузилмасидан фойдаланиш имкони бўлмагани сабабли уйларида ўтиришга мажбур бўлганлар. Шундай қилиб, улар ўз уйларида ташқаридаги одамлар билан чекланган ижтимоий мулоқотга эга эдилар. Масалан, Сирдарёнинг чекка қишлоқларидан бирида яшовчи бир киши автоҳалокатга учраб, фалаж бўлган эди. У мулоқот қилиш учун қишлоқнинг бошқа ҳудудларига ташриф буюриш истагини билдирди, аммо асфальтланмаган йўллар аллақачон бир неча ногиронлиги бор шахслар аравачаларига зарар этказган. Омма олдидан ҳаракат қилиш жуда оғир ва хавфли эди. У уяли телефонларни таъмирлаш бўйича мутахассис сифатида уйда ишлашга интилган бўлса-да, потенциал миждозларга ташриф буюрмасдан бизнесни бошлаш қийин эди. Жиззахнинг тоғли қишлоғида яшовчи яна бир респондент йиқилиб тушиши оқибатида оёқлари ва умуртқа поғонасини жароҳатлаган. Бир неча ой давомида у давосини топиб беролмаган шифокорга бир неча бор ташриф буюришни ҳисобга олмаганда, ердаги тўшагидан кўтарилолмаганди. Унинг жисмоний соғлиғи билан боғлиқ ташвишлар ижтимоий изоляциядан ташвишланишнинг кучайишига олиб келди.

Кўпчилик ногиронликнинг қандайдир шаклини бошдан кечирган ходимлар билан суҳбатлар давомида яққаланиб қолишдек туйғуларини ифода этдилар:

Интервью олувчи: Ногиронлиги бор шахслар маҳалла ҳаётида иштирок этадими?

Жавоб берувчи: Йўқ, йўқ, йўқ.

Интервью олувчи: Маҳалла ҳаётига аралашганлар бор-ку?

Жавоб берувчи: Баъзилар бор, лекин кўп эмас.⁴

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, ижтимоий истисно қисман фойдаланиб бўлмайдиган жамоат транспорти, жамоат бинолари ва одамлар мулоқот қилиш ва ўйин-кулги излаш учун йиғиладиган жойларнинг натижасидир. Ушбу мавзу тез-тез интервьюларда кўзга ташланди:

Пандусли автобуслар жуда кам; 5 фоиз ёки 1 фоиз десам адашмаган бўлардим.⁵

Айтишим мумкинки, бу Наманган вилоятидаги ачинарли ва оғриқли ҳолат... Наманган вилоятининг йўловчи йўналишларида ҳаракатланаётган деярли барча кичик Исузу автобусларида ногиронлиги бор шахсларнинг эркин ҳаракатланиши учун қулайлик ҳам, имкон ҳам йўқ.⁶

---

⁴ Респондент 1 билан суҳбат.

⁵ Респондент 1 билан суҳбат.

⁶ Респондент 2 билан суҳбат.

Кўп жойларда...жамоат биноларида пандуслар бор, лекин улар стандартларга жавоб бермайди. Шундан сўнг сиз ичкарига кирасиз, ичкарида сиз учун тўсиқ очилади, лекин 3-қаватга чиқиш қийин.⁷

Автобус бекатлари нафақат ногиронлиги бор шахслар, балки оддий одамлар учун ҳам фойдаланишга ярамайди. Баъзан йўлакдан пастга тушиб, йўл бўйлаб юришингиз керак. Бу бутунлай шармандалик.⁸

Транспортнинг, хусусан, метронинг яроқсизлиги, ҳайдовчиларнинг ногирон йўловчиларга нисбатан ёмон муносабати, буларнинг барчаси тўсиқ бўлмоқда... транспорт тизими [ногиронлиги бор шахслар учун] мослаштирилмаганлиги сабабли, улар ўқиш ва ишлаш имкониятидан маҳрумдир.⁹

Ногиронлиги бор шахсларнинг ижтимоий четланиши иқлим ўзгариши шароитида янада кўпроқ хавфларни оширади. Тадқиқотлар ижтимоий капиталнинг табиий офатдан олдинги тайёргарлик ва фалокатдан кейинги тикланишдаги асосий ролига ишора қилмоқда (Вудкок, 2010). Катрина тўфони, 2004-йилги Ҳинд океанидаги цунами ва 1995-йилда Япониядаги Кобе zilзиласининг амалий тадқиқотларига таянган ҳолда, Алдрич (2012) ижтимоий тармоқларга эга бўлган жамоалар офатлардан кейин қандай қилиб яхшироқ тикланиши мумкинлигини кўрсатади. Қалин ижтимоий алоқалар одамларга, айниқса иқтисодий ночор аҳволга тушиб қолган уй хўжаликлари орасида зарбаларни енгишга ёрдам беради (Кришна 2010), чунки улар ўзаро ёрдам ва истеъмолни осонлаштиришга кўмаклашади (Розенцвейг ва Старк 1989; Фафчампс ва Лунд 2003; Амбрус ва бошқ. 2014). Уй хўжалигидан ташқаридаги ижтимоий алоқалар шахслар ва гуруҳларнинг жамоат товарлари ва хизматларини таъминлаш учун сафарбар қилиш қобилиятини янада мустақамлайди (Кришна 2002; Крукс-Виснер 2018; Ауербах 2020).

Ижтимоий капиталнинг ривожланишдаги роли гендер жиҳатларига ҳам эга. Кўплаб тадқиқотлар аёллар ўртасидаги ижтимоий алоқаларнинг оиласидаги кучи ва сиёсий иштирокини оширишдаги муҳим ролини таъкидлайди (Санял 2009; Прилламан 2023; Анукроти ва бошқ. 2022). Табиий офатдан кейинги шароитларда олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, аёллар хизматлардан эркактарникига қараганда бошқа йўллар билан фойдаланишлари мумкин (масалан, расмий давлат субъектлари ва институтларига кўпроқ таяниш орқали), бу эса жамоавий ҳаракатни талаб қилиши мумкин (Крукс-Виснер 2011). Аёлларнинг кўпчилиги ёлғиз қолиши уларнинг уйда қарор қабул қилиш қобилиятини кучайтириши ёки ижтимоий соҳада иштирок этиш учун ижтимоий алоқаларни жалб қилиш қобилиятига путур етказди, бу эса иқлим ўзгаришига қарши заифликнинг кесишган манбаларини келтириб чиқаради.

Чекланган ижтимоий тармоқлар ҳам ахборот тарқалишини секинлаштиради ёки тўхтатади. Янги маълумотларни тақдим этиш хулқ-атворни ўзгартириш ва янги технологияларни қабул қилишни рағбатлантириши мумкин (Сонлей ва Удри 2010; Аллкотт 2011; Зильберман ва бошқалар, 2012; Банержи ва бошқалар, 2013). Кўпгина респондентлар томонидан тасвирланган ижтимоий изоляция уларнинг иқлим ўзгариши ва мослашув чоралари ҳақидаги маълумотларга эга бўлишга тўсқинлик қилиши ва заифлигини чуқурлаштириши мумкин.

---

⁷ Респондент 3 билан суҳбат.

⁸ Респондент 4 билан суҳбат.

⁹ Респондент 5 билан суҳбат.

Бизда кўзи ожиз, асосан уйда ўтирадиган одамлар жамиятдан ажралиб қолган бўлади, жамият томонидан уюштириладиган тадбирларда қатнашмайди; [улар] одатда бундай [иқлим ўзгариши ҳақидаги] маълумотлардан беҳабар қоладилар.¹⁰

Ногиронлиги бор шахслар жамоатчилик иштирокидан ҳам четлаштирилади. Жиззах ва Сирдарёдаги респондентларнинг аксарияти маҳаллий¹¹ ҳокимиятлар йиғилишларида қатнашмаган. Бир респондентнинг қариндоши бизга шундай деди: “У [жисмоний ногиронлиги бор киши] маҳалла йиғилишларида қатнаша олмайди, чунки кута олмайди, ўтира олмайди”. Иштирок этишнинг камлиги қисман қурилган майдон билан боғлиқ: жамоа ташриф буюрган қишлоқ маҳаллалари биноларида тўсиқлар ва пандуслар бўлмаган тик зинапоялар бор эди ва шунинг учун жисмоний ногиронлиги бор кишилар киришлари қийин эди. Тадқиқотнинг кўп респондентлари ўзларининг маҳаллий маҳалла марказига киришлари учун катта ёрдамга муҳтож бўлишади. Бинога бориши ва кириши мумкин бўлган ногиронлиги бор шахслар учун расмийлар ва аҳоли билан суҳбатлашишга имкон берадиган сурдо-таржимонлар каби зарур хизматлар бўлмаслиги мумкин. 2021-йилда Ўзбекистоннинг беш вилоятидаги 100 та қишлоқдаги 4000 та хонадонда ўтказилган Қишлоқ инфратузилмасини ривожлантириш тадқиқоти (RIDP) ногиронлиги бўлган шахсларнинг маҳаллий қарорлар қабул қилишда иштирок этиш даражаси ва таъсир кўрсатиш даражаси нисбатан паст эканлигини кўрсатди.

Респондентлар маҳаллий бошқарувда ногиронлиги бор шахсларнинг чегараланганлиги ҳақида фикр билдирдилар ва баъзилари уларни тўлиқ қамраб олиш учун давлат хизматчилари ва ногиронлиги бўлган хизмат кўрсатувчи провайдерларни ёллаш каби институционал чора-тадбирлар зарурлигини таклиф қилдилар:

Маҳалладан маълумот олиш қийин; у асосан ёпиқ, агар мен ногирон сифатида ўз хизматларимни таклиф қилсам ҳам, “бу ҳақда ўйлаб кўрамиз” дейишади ва тамом. Мени маҳалла ишларига қўймасликка ҳаракат қилишади... Менимча, маҳалламизда камида битта ногирон ходим бўлиши керак, чунки бу одам тажрибаси бўлса, ногиронлиги бор шахслар муаммосини ҳал қилишни билади.¹²

Ногиронлиги бор шахсларни маҳаллаларга киритиш мумкин эмас. [Ногиронлиги бўлган шахсларни] қамраб олиш бўйича давлат дастурлари чиқарилди, ногиронлиги бор шахслар тўғрисидаги конвенция қабул қилинди. Улар [ҳукумат амалдорлари] бу соҳада 1 фоиз тушунчага ҳам эга эмаслар. Бунинг учун уларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш керак...¹³

Ҳеч ким уларни чақирмайди, қар-соқовлар [аслида шундай] ҳозирча эътиборга олинмаяпти. Улар маҳаллаларда [иштирок этмайдилар].¹⁴

Тадқиқот учун суҳбатлашган ходимлар ногиронлиги бор шахслар ва ногиронлиги бор шахслар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ташкилотлари ҳукуматнинг турли даражаларида сиёсат муҳокамаларидан четда қолишларини кузатдилар. Ушбу суҳбатлар

¹⁰ Респондент 7 билан суҳбат.

¹¹ Маҳаллалар ҳудудий тузилишнинг энг куйи поғонасидир. Расмий маҳалла институтлари ҳамда ушбу жамоат ташкилотларининг норасмий тарихи ҳақида Ўринбоев ва Эралиев (2022) га қаранг.

¹² Респондент 8 билан суҳбат.

¹³ Респондент 9 билан суҳбат.

¹⁴ Респондент 10 билан суҳбат.

хукумат институтларида ва сиёсат муҳокамаларида кўпроқ вакилликка бўлган талабни таъкидлади:

Вилоят ва туманларда халқ депутатлари Кенгашлари ўтказилади, лекин йиғилишларга ташкилотларимиз чақирилмайди. Сессияларга ҳам ногиронлиги бор шахслар таклиф этилмайди... 2022-йилда ногиронлиги бор шахсларни янада қўллаб-қувватлаш дастури ишлаб чиқилди... ногиронлиги бор шахслар билан ишлайдиган ташкилотлар таклиф қилинмади.¹⁵

Мен маҳаллий ҳокимият аъзоси бўлган ногирон кишини билмайман; нафақат депутатлар, балки маҳалла ҳокимияти. Демак, улар [ногиронлиги бор шахслар] [маҳаллий бошқарувга] ҳеч қандай алоқаси йўқ деб ўйлайман.¹⁶

Ногиронлиги бор одамларни ўз сафларига [ҳукуматга] киритсинлар, улар ҳам иштирок эта олишлари учун ... улар ногиронлик нуқтаи назаридан қанчалик заиф эканликларини кўрсатишлари учун ...¹⁷

Жамоатчилик иштироки иқлим ўзгаришига мослашишнинг муҳим жиҳати ҳисобланади (Аерс 2011; Арнольд ва бошқ. 2014; Сарзински 2015). Маҳаллий ривожланиш лойиҳаларини такомиллаштиришда фуқаролар иштироки муҳим рол ўйнашини катта адабиёт тўплами кўрсатади (қаранг: Мансури ва Рао 2013). Иқлим ўзгариши контекстида бундай иштирок амалдорларга маҳаллий заифликларни аниқлаш ва иқлим ўзгаришига мослашиш ва потенциал офатларни юмшатиш учун жамият билимлари, имтиёзлари ва иштирокидан фойдаланиш имконини беради. Баъзи ҳолларда жамоалар сувдан фойдаланиш уюшмалари каби умумий ҳавза ресурсларини бошқариш ва жамият ичидаги низоларни камайтириш учун норасмий ташкилотларга эга бўлиши мумкин (Остром 1990; Адгер ва бошқ. 2005). Ушбу норасмий институтлар ва маҳаллий фуқаролик жамияти давлат билан ҳамкорликда муҳим жамоат товарларини “биргаликда ишлаб чиқаришга” ёрдам бериши мумкин (Остром 1996). Ногиронлик бўйича тадқиқотлар соҳаси, шунингдек, ногиронлиги бўлган шахсларни бошқарув фаолиятига жалб қилиш зарурлигини таъкидлайди, бу “бизсиз биз ҳақимизда ҳеч нарса [бўлмасин]” шиорида ифодаланган (Чарлтон 1998). Ногиронлиги бўлган шахсларнинг чегараланган мақоми уларнинг иқлим ўзгаришига мослашиш бўйича қарор қабул қилишда овоз беришини чеклаш билан фаол иштирок этишига тўсқинлик қилади.

Муҳим соғлиқни сақлаш хизматларидан фойдаланиш

Респондентлар тиббий кўриклар, ёрдамчи воситалар ва ногиронлик пенсияларини таъминлаш учун давлат муассасаларида аниқ йўл топиб олишга оид муаммоларни муҳокама қилдилар. Бундай тўсиқлар, айниқса, қишлоқлар туман марказларидан узоқда жойлашган ва жамоат транспорти чекланган ва кўпинча ногиронлиги бор шахслар¹⁸ учун етиб бўлмайдиган қишлоқ жойларида юқори. Орқа мия соҳаси шикастланган аёл бизга шундай деди: “Маҳаллий ҳукуматга бир неча бор борганмиз, лекин одамлар президентимиз эълон қилганларнинг учдан бир қисмини ҳам бажармаган. Ҳоким

¹⁵ Респондент 11 билан суҳбат.

¹⁶ Респондент 12 билан суҳбат.

¹⁷ Респондент 13 билан суҳбат.

¹⁸ Респондент 14 билан суҳбат.

умуман ёрдам бермади, вилоят прокурори ҳам ёрдам бермади”. Кўпгина суҳбатдошлар бундай умидсизлик ва тушқунлик туйғуларини ифода этдилар:

Кўзи ожиз одамнинг клиникага боришини тасаввур қилинг... Мен клиникада кўрлар билан шуғулланиш учун ўқитилган ҳеч кимни кўрмадим... Қабул кунлари ҳақида Брайл ёзуви йўқ. Ёки овозли маълумотни тақдим этадиган ускуналар йўқ. Бундай нарсалар мавжуд эмас..¹⁹

Мен яқинда соғлиғим билан боғлиқ муаммоларга дуч келдим; улар мени тез ёрдам машинасида касалхонага олиб кетишди... Мен касалхонада ётганман, мени жарроҳлик хонасига олиб келишди ва шифокор йўқ эди... 6 нафар ҳамшира йиғилиб, телефонларида кўшиқ кўйишарди, лекин шифокордан ҳеч қандай хабар йўқ эди ... У ерда борилгандан сўнг, улар: “Тўловни тўладингизми?” деб сўрашди, “Йўқ, мен биринчи гуруҳ ногирониман, биз тўламаймиз. Тўламаслигимиз ҳақида гуруҳ карточкамиз бор”, дедим. Пулинг бўлмаса, сенга қарамайман, деб мени ҳайдаб юборди. Улар мени коридорнинг бир четидан иккинчи четига олиб боришди ва ниҳоят коридорга улоқтиришди.²⁰

Аёлларимиз, қар аёллар, ўз фикрларини тушунтириб бера олмагани учун касалхонага боришга уяладилар. У таржимон билан борса ҳам... У [таржимон] ҳаммасини охиригача айтиб бермайди. У ҳамма нарсани айтмайди... Таржимонлар биз учун мураккаб ва долзарб масала. Ўзбекистонда таржимонларимиз кам.²¹

Касалхоналар ногиронлиги бор шахслар учун тўсиқсиз муҳит яратмайди. Биринчидан, улар қулайлик яратмайди. Оддий мисол, Нукус туманидаги реабилитация марказида ногиронлиги бор шахслар аравачасидаги одам ҳожатхонага кириши қийин.²²

Ногирон одам офтальмологга бориш учун биринчи навбатда ҳамроҳ топиши керак... Агар ҳамроҳ бўлмаса, ногирон ўз вақтида шифокорга бора олмайди. Бу биринчи нарса. Иккинчиси – бепул ордерлар...агар сиз нафақат даволаниш учун, балки имтиҳон учун ҳам ордер олишни истасангиз, аввало клиникага боришингиз, йўлланма олишингиз керак. Маълумотномаларни олинг, кейин туман соғлиқни сақлаш бўлимига боринг, барча ҳужжатларни топширинг, шундан кейингина сизга имтиҳон топшириш, исталган шифохонада текин имтиҳондан ўтиш учун ордер бериш мумкин... Ногирон шахс тўғридан-тўғри муассасага бориб, ногирон сифатида рўйхатдан ўтиб, бепул хизмат кўрсатса яхши бўларди.²³

Уйингизга шифокорни чақириш учун сиз телефонда қасам ичишингиз керак. Ўзингизга ғамхўрлик қила олмаслигингизни билса, ҳатто маҳаллий шифокорингиз ҳам келмайди... Бу ерда биз барча даражада азобланамиз: транспортгача бора олмайсиз; транспортга тушолмайсиз,

---

¹⁹ Респондент 15 билан суҳбат.

²⁰ Респондент 1 билан суҳбат.

²¹ Респондент 16 билан суҳбат.

²² Респондент 3 билан суҳбат.

²³ Респондент 12 билан суҳбат.

агар клиникага киролсангиз, унда клиниканинг иккинчи қаватига кўтарила олмайсиз.²⁴

Жиззах ва Сирдарё қишлоқларида ногиронлиги бор шахсларни қўллаб-қувватлаш бўйича маҳаллий ННТлар йўқ эди; бундай ташкилотларнинг аксарияти асосан шаҳарларда ишлайди. Шундай қилиб, ногиронлиги бор шахслар учун давлат хизматларидан, шунингдек, ННТ хизматларидан фойдаланиш қийин. Ногиронлиги бор шахслар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ташкилотининг ходими кўплаб қишлоқ жойларига бориш қийинлигини, уларнинг олисда жойлашганлиги ва умумий фойдаланишдаги йўлларнинг яхши ривожланмаганлигини таъкидлади.

Биз чекка ҳудудларга борардик; йўллар оғир...ногирон одам учун дўконга ёки эҳтиёжлари учун бошқа керакли жойларга бориш муаммо эди.²⁵

Соҳа сиёсатини белгиловчилар табиий офатлар ва иқлим ўзгаришга оид заифликларни бартараф этиш учун мустаҳкам ижтимоий хавфсизлик тармоқларига эга бўлиш муҳимлигини таъкидлайдилар (Давиес ва бошқ. 2008; Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 2015а; Жаҳон Банки 2022). Юқоридаги иқтибослардан кўриниб турибдики, тадқиқот учун суҳбатда бўлган ногиронлиги бор шахслар давлат ва нодавлат хизматларидан фойдаланишдаги ҳайбатли тўсиқларни тасвирлаб беришган. Ижтимоий ва тиббий ёрдам ва иш билан таъминлаш имкониятларига бўлган талаб ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ кўпроқ логистика муаммолари юзага келганда, иқлим таъсиридан келиб чиққан офатлардан кейин бу қийинчиликлар янада кучайиши мумкин. Бу муаммолар ижтимоий камситиш ва эришиб бўлмайдиган жамоат инфратузилмаси туфайли иқтисодий ночорлик ва соғлиқ учун хавф-хатарларга тез-тез дуч келадиган ногиронлиги бор шахслар – жисмоний шахслар учун иқлим ўзгариши хавфини оширади. Бир нечта ходимлар ногиронлиги бор шахслар дуч келадиган иқтисодий заифликлар ҳақида фикр юритдилар:

Булар кам даромадли оилалар... Ногирон болалари бор инсонлар маошлари, имкониятлари ва маблағларининг катта қисмини даволанишга сарфлайдилар ва қандайдир табиий офатдан қутулиш учун улар кўпроқ ҳимоясиз бўлишади...²⁶

Халқимиз кашшоқлик чегарасидан пастда, бир нафақага кун кечирмокда. Мен саккиз фарзандли битта оилани билардим. Уларнинг отаси вафот этди, онаси ишга боролмади, чунки боласи сил касалига чалинган. У ётади ва у аёл унга ғамхўрлик қилади. Бунинг учун нафақа ҳам ололмайдилар. Биз уларга ёрдам бердик ва улар пенсия олишни бошладилар. Бутун оила – тўққиз киши – биргина пенсия билан яшаган.²⁷

Ногиронлиги бор шахсларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва рўйхатга олиш

Баъзи суҳбатдошлар Ўзбекистон пенсия тизими билан боғлиқ муаммолар ҳақида гапирди. Ногирон болалар ва катталар учун ногиронлик бўйича имтиёзлар мавжуд, аммо бундай нафақаларнинг миқдори ва қамрови етарли эмас. 2022-йил 1-апрел ҳолатига кўра, ногиронлиги бўлган фуқароларга тўланадиган ногиронлик нафақаси, шунингдек,

²⁴ Респондент 17 билан суҳбат.

²⁵ Респондент 11 билан суҳбат.

²⁶ Респондент 13 билан суҳбат.

²⁷ Респондент 17 билан суҳбат.

иш стажига эга бўлмаган шахсларга тўланадиган ногиронлик нафақасининг энг кам миқдори 622 минг сўмни (55 АҚШ долларига яқин) ташкил этди. ЮНИСЕФ Ўзбекистон (2020) маълумотларига кўра, ушбу тизим оғир ногиронлиги бўлган болаларнинг атиги 52 фоизини қамраб олади. Маъмурий маълумотларга кўра, 484 минг кишининг 66 фоизи ногиронлик пенсиясини, 30 фоизи ногиронлик нафақасини (болаликдан ногирон деб топилганлар учун) ва фақат 4 фоизи вояга етганида ногирон бўлиб қолган, лекин пенсия жамғармасига маблағ тўламаган шахсларга бериладиган ногиронлик ижтимоий нафақасидан фойдаланиш имкониятига эга (ЮНИСЕФ Ўзбекистон 2020:38). 60 ёшдан ошган ва иш стажига эга бўлмаган, фарзандлари болалигидан ногиронлиги бўлган оналар қарилик нафақасини олиш ҳуқуқига эга. COVID-19 пандемияси даврида Ўзбекистон ҳукумати ижтимоий қўллаб-қувватлашга муҳтож бўлган ижтимоий ҳимояга²⁸ муҳтож қатламларни аниқлаш мақсадида “темир дафтар”ларни (темир дафтар) жорий этди; аёллар ва ёшлар учун дафтарлар яратилди.

Респондентлар пенсия олишдаги тўсиқлар ҳамда уларнинг асосий эҳтиёжларини қондира олмаслигини таъкидладилар:

Бугунги кунда ҳукуратимиз энг кам пенсия миқдорига эга. Аммо биз бундан қониқмадик.²⁹

Ногиронлиги бор шахслар 700 000 сўм нафақа оладилар... 700 000 сўм ҳеч нарса эмас... Бу пулларни улар электр ва газга сарфляпти. Электр ва газ учун пул тўлай олмайдилар. Ҳукурат уни тўламаганлиги учун ўчириб кўяди... Электр станциясига борсак, ҳеч ким бизга кулоқ солмайди.³⁰

Афсуски, кўзи ожиз одамлар бу ёшлар ва аёллар рўйхатидан четда қолмоқда. У шаффоф эмас.³¹

Ёшлар рўйхатини олганимизда, кўп [ногиронлиги бор] ёшларимиз киритилмаган. Ёшлар дафтарлардан тўлиқ фойдалана олмаяпти. Ҳамма аёллар ҳам аёллар рўйхатига киритилмаган. Маълум бўлишича, марказимизда таҳсил олган кўплаб аёллар аёллар рўйхатига киритилмаган...³²

Расмийлар ногиронлиги бор шахсларни кўп жиҳатдан четга суриб кўйишади. “Қар ва соқовлар” четда қолмоқда... Улар учун субсидия олиш мен учун жуда қийин. Гоҳ улар [мансабдорлар] чекловга етиб қолдик дейишади, гоҳ одамни темир дафтарга ёзилган дейишади, гоҳ бошқа жойдан регистрдан қайтардилар.³³

Маҳаллаларда ногиронлиги бор шахслар қандайдир моддий ёрдам ёки нафақага муҳтож бўлганида қандай баҳоланишини айта оламан. Шу боис уйида телевизор ва музлатгичи бор ногиронлиги бор шахсларга моддий ёрдам беришдан бош тортдилар. Тасаввур қила оласизми? Қандай қилиб

---

²⁸ “Темир дафтар”ларда ижтимоий таъминот дастурлари учун муносиб бўлган кам таъминланган уй хўжаликлари рўйхати мавжуд.

²⁹ Респондент 18 билан суҳбат.

³⁰ Респондент 10 билан суҳбат.

³¹ Респондент 19 билан суҳбат.

³² Респондент 20 билан суҳбат.

³³ Респондент 10 билан суҳбат.

телевизор ва музлатгичга эга бўлиш молиявий ёрдамни рад этишга олиб келиши мумкин?³⁴

Респондентлар, шунингдек, пенсия тизимлари ўртасида, масалан, пенсия ва ногиронлик пенсияси ўртасида танлов қилишлари кераклигини тез-тез таъкидладилар. Бошқа пенсиялар сахийроқ бўлган ҳолларда, респондентлар ногиронлик нафақасини олишмади, бу эса ногиронлиги бор шахслар сонининг кам ҳисобланишига олиб келиши мумкин. Ўзбекистон ҳукумати аҳолининг 2,1 фоизида қандайдир ногиронлик борлигини тахмин қилган бўлса-да (Жаҳон банки 2021b), Жаҳон банки тадқиқоти шуни кўрсатдики, бу улуш сезиларли даражада юқори, яъни 13,5 фоиз атрофида (ЮНИСЕФ Ўзбекистон 2019, 11-бет). Турли хил ногиронлиги бўлган шахслар сонининг ишончли ҳисоб-китоблари бўлмаса, ҳукуматлар ногиронлик бўйича сиёсатни ишлаб чиқиш учун жуда кам маълумотга эга.

Энг муҳими, ногиронлиги бўлган шахсларнинг, жумладан, уларнинг ёлғизми ёки йўқлиги ва оилада қанча ногиронлиги борлигини аниқ ҳисобга олишдир, фавқулодда вазият вақтида улар биринчи бўлиб ёрдам [олишлари] учун.³⁵

Ногиронлиги бор шахсларни, имконияти чекланган одамларни эвакуация қилишда жуда катта муаммолар мавжуд. Мамлакатимизда давлат ва кўплаб идора ва вазирликларга ногироннинг қайси хонадонда, қайси уйда, қайси ҳудудда яшаши ҳақида маълумот берилмайди... Бундай офатлар келганда ёрдамга келмай, ногиронлиги бор шахслар ҳимоясиз қолиб, ўзига суяниши керак.³⁶

Меҳнат бозорида дискриминациялаш

Ногиронлиги бор шахслар меҳнат бозорида кенг тарқалган дискриминацияни бошдан кечирмоқда. Ташкилот ходимларидан бири, кўзи ожиз шахс, ногиронлиги бор шахслар “жамиятнинг заиф нуқталари ҳисобланганлиги”³⁷ учун иш топишда тўсиқларга дуч келишларини таъкидлади. Тегишли ташкилот ходими ҳам шундай фикрга қўшилди: “Бугунги кунда ногиронлиги бор ёшларимиз кўпроқ ўқияпти, университетни тамомлаяпти ва [баъзилари] маълум даражада ўқишни тугатиб, ўз йўлини топмоқда. Лекин кўпчилик уйда қолади”³⁸. Бошқа бир респондентнинг айтишича, “бизнес менежерлари уларни [ногиронлиги бор шахсларни]³⁹ ишга олишдан кўрқишади”. Иш берувчилар томонидан норози муносабатда бўлиш ҳисси бошқа кўплаб интервьюларда акс садо беради:

Иш жойлари ногиронлиги бор шахслар учун мослаштирилмаган; ногиронлиги бор шахслар кўпинча ишламайди, чунки иш берувчилар уларга ишонмайди.⁴⁰

Мана, сиз ишга борасиз ва 3 ойлик синов муддатингиз бўлади. Шунга карамай, улар сизнинг резюмеингизга ҳам эътибор беришмайди, лекин

³⁴ Респондент 6 билан суҳбат.

³⁵ Респондент 12 билан суҳбат.

³⁶ Респондент 8 билан суҳбат.

³⁷ Респондент 15 билан суҳбат.

³⁸ Респондент 20 билан суҳбат.

³⁹ Респондент 20 билан суҳбат.

⁴⁰ Респондент 3 билан суҳбат.

агар сиз жисмоний ногирон бўлсангиз? Бўлди шу билан! Сиз улар учун ишлай олмайсиз. Сиз улар учун ишни қила олмайсиз, ҳаммаси, улар сизнинг ишингизни билсангиз ҳам, буни қила оласизми ёки йўқлигини текширмайдилар.⁴¹

Афсуски, ногиронлиги бўлган шахслар олий ёки ўрта махсус маълумотга эга бўлган тақдирда ҳам, ташкилотлар уларга ўхшаганларни камдан-кам ҳолларда ишга олади.⁴²

Қаерга бормасин, хоҳ давлат идоралари бўлсин, хоҳ бошқа корхоналар бўлсин, улар рад жавобини олишади. Биз уларга бандлик марказларидан ўтишни маслаҳат берамиз ёки ишга жойлашиш учун улар билан бирга [биз борамиз]. Мен ногиронлиги бор шахсларга иш топишга ёрдам бериш учун буни бир неча бор қилдим.⁴³

1991 йилда мустақилликка эришгандан сўнг, Ҳукумат ногиронлиги бўлган шахслар учун иш билан таъминлаш квотаси ўрнатди. 2021-йилда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида ногиронлиги бор шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисида”ги қонуннинг 43-моддасига кўра, камида 20 нафар ходими бўлган давлат муассасалари ва хусусий корхоналар иш ўринларининг камида 3 фоизини ногиронлиги бор шахслар учун ажратиши шарт. Шу билан бирга, ногиронлиги бўлган шахслар ногиронлиги бўлмаган шахсларга қараганда тахминан тўрт баравар кам иш топишади ва 2019 йилда меҳнатга лаёқатли ёшдагиларнинг атиги 7,1 фоизи иш билан таъминланган (БМТ Ўзбекистон 2019). Ногиронлиги бўлган аёллар меҳнат бозорида ногиронлиги бўлган эркакларга қараганда кўпроқ маргиналлашган: 2019-йилда аёлларнинг 4,4 фоизи ва эркакларнинг 8,9 фоизи иш билан таъминланган (БМТ Ўзбекистон 2019).

Ногиронлик тўғрисидаги қонунга кўра, иш жойларининг 3 фоизи ногиронлиги бор шахслар учун ажратилиши керак, улар учун барча турар жой ажратилган ёки 3 фоизи доимий бўш бўлиши керак. Лекин бу борада ҳам қарор ижроси кўринмайди; қоникарли деб бўлмайди.⁴⁴

Иқлим ўзгаришининг тез суръатларда юз берадиган зарбалари ва секинроқ таъсир қиладиган ижтимоий ва иқтисодий оқибатларига жавоб беришнинг кенг тарқалган усулларида бири бу миграция. Иқлим ўзгариши хавфи кучайган ҳудудлардан узоқлашиш ва иқлим ўзгариши таҳдиди остида бўлган иқтисодиёт тармоқларидан узоқлашиш ногиронлиги бор шахслар учун қисман меҳнат бозоридаги камситилиш туфайли қийинроқ кечади. Респондентлардан бири Орол денгизининг емирилиши экологик инқирозларни юзага келтирган Қорақалпоғистон шароитида бу ҳақда шундай фикр билдирди:

Соғлом одам мигрант бўлиб, бошқа жойда ишлаши мумкин. Ёки бир жойдан кўчиб, Қорақалпоғистон чеккасидан чиқиб, Тошкентда хунарманд бўлиб ишласа ҳам бўлади... Кўзи ожиз одам буни қила олмайди.⁴⁵

Ногиронлиги бор шахслар ўртасида миграция тўсиқларининг кучайиши иқлим ўзгариши билан боғлиқ яна бир заифликни келтириб чиқаради. Шу сабабли, иқлим

---

⁴¹ Респондент 21 билан суҳбат.

⁴² Респондент 22 билан суҳбат.

⁴³ Респондент 7 билан суҳбат.

⁴⁴ Респондент 17 билан суҳбат.

⁴⁵ Респондент 15 билан суҳбат.

Ўзгариши шароитида ногиронликни меҳнат бозорига киритиш бўйича давлат ва фуқаролик жамиятининг саъй-ҳаракатлари жуда муҳимдир.

Табиий офатлар пайтида вазиятни бошқариш

Респондентлар табиий офатлар пайтида вазиятни бошқариш бўйича хавотирларини билдирдилар. Йўлларнинг ёмон аҳволи ва жамоат транспорти тез-тез етиб бўлмаслигини инобатга олган ҳолда, жисмоний, эшитиш ва кўришда ногиронлиги бор респондентлар сув тошқинлари ёки тошқинлар туфайли уйлари тезда эвакуация қилиш зарурати туғилса, дуч келадиган қийинчиликларни муҳокама қилишди. Бошқа респондентлар кўп қаватли бинолардаги камчиликларни – лифтлар ва кириш йўллари йўқлиги – фавқулодда вазиятларда ногиронлиги бор шахслар учун хавф туғдиришини таъкидладилар.

Ўзбекистонда ҳукумат табиий офатларга тайёр эмас...Ускуналар етишмаслиги аниқ муаммо.⁴⁶

Умуман Фавқулодда вазиятлар вазирлиги қандай ишлайди? Мактабимизга келиб, кўрсатишди. Ёнғин пайтида қандай кутқарилиш керак? Эшиклар ҳар бир коридорда бўлиши керак, турли томонларда бир нечта эшиклар бўлиши керак. Бу чора-тадбирлар ногиронлиги бор шахсларни кутқариш учун мўлжалланмаган... [Улар] омма учун мўлжалланган.⁴⁷

Маҳалла кўмиталари, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги вакиллари билан гаплашдим... “Сизда қандайдир офат юз берганда ногиронлиги бор шахсларга қандай ёрдам кўрсатиш бўйича қандайдир чора-тадбирлар режаси борми?” “Йўқ, ҳаммамиз маҳаллада йиғилишимиз керак”, деди. Агарда ётиб қолган одамлар сизнинг олдингизга кела олмасалар, сиз уларни ётаверишига ва сув кўтарилишини кутишингизга қуйиб берасиз, деганими?⁴⁸

Биномиз ногиронлиги бор шахслар учун мослаштирилмаган. Биз биномизнинг 3-қаватидамиз... бизда ёнғинга қарши тизим бор, лекин ногиронлиги бор шахсларни бинодан олиб чиқиш учун лифт йўқ ...⁴⁹

Сардобадаги фожиадан жабрланганлар билан суҳбатлашганимда... у ерда яшовчи ногиронлиги бор шахслар чиқишга қийналган, чиқолмаган оила аъзолари ҳам бор эди. Ўнлаб ногиронлиги бор шахслар вафот этди; бу ҳолат оммавий ахборот воситаларида хабар қилинмаган.⁵⁰

Лифт ишламай қолганда ногиронлиги бор шахслар арачасида ҳаракатланадиган [жисмоний] ногирон кишилар ўзлари ташқарига чиқа олмайдилар. Бундай пайтда уларни ким олиб юради? Агар улар уйда қолишса-чи? Кўриш қобилияти бузилган одамлар нима қилишади? Агар улар қандайдир тарзда ўзлари айланиб ўтишса ҳам, ваҳима уларни нима

⁴⁶ Респондент 19 билан суҳбат.

⁴⁷ Респондент 24 билан суҳбат.

⁴⁸ Респондент 17 билан суҳбат.

⁴⁹ Респондент 25 билан суҳбат.

⁵⁰ Респондент 22 билан суҳбат.

қилишни билмай қолишга олиб боради. Бундай вазиятларда ногиронлиги бор шахслар энг заиф бўлади.⁵¹

Респондентлар, шунингдек, табиий офатлар ва эвакуация пайтида ногиронлиги бор шахсларнинг эҳтиёжларини инобатга олувчи товарлар ва хизматлар, масалан, фойдаланиш мумкин бўлган ҳожатхоналар ва вақтинчалик бошпаналарга эҳтиёж борлигини таъкидладилар.⁵² Бошқа респондентлар руҳий саломатлик бўйича мутахассислар ногиронлиги бор шахсларга табиий офатлар билан боғлиқ ташвиш ва стрессларни бартараф этишда ёрдам бериш зарурлигини таъкидладилар. Кўриш ва эшитиш ногиронлиги бўлган респондентлар фавқулодда вазиятлар тўғрисидаги жамоат огоҳлантиришларига таянолмас эканларини билдиришди. Бунинг ўрнига, улар фавқулодда вазият пайтида ушбу янгиликларни баҳам кўриш учун ҳар доим ҳам ёнида бўлмаслиги мумкин бўлган ишончли одамларга ишонишлари керак бўлади. Эшитишда ногиронлиги бор респондентлардан бири шундай деб тушунтирди: “Телевизорда сурдо-таржимон кам... Фавқулодда вазият юз беришидан олдин ҳеч ким бизни огоҳлантирмайди; улар бизга тезда маълумот бера олмайдилар.”⁵³ Бошқа бир респондент фавқулодда вазиятлар ходимларини асосий имо-ишора тилида ўқитиш зарурлигини муҳокама қилди:

Чунки улар эшитмайдилар, тикилиб қолишлари мумкин. Қутқарувчилар имо-ишорани билишмайди. Тўғрими? Бу ерда ким гапиради, ким гапирмайди, муаммо туғилади. Ким эшитяпти, ким эшитмаяпти?⁵⁴

Ушбу хавотирларнинг баъзилари жисмоний инфратузилмага ногиронлик бўйича инклюзив инвестициялар киритиш орқали ҳал қилиниши мумкин бўлса-да, бошқалари алоқа тизимларини ислоҳ қилишни ёки фавқулодда хизматларни тақдим этиш учун янада тизимли, ногиронлиги бор шахсларни қамраб олувчи режалаштиришни талаб қилади. Ногиронлик ва иқлим ўзгариши бўйича адабиётлар ногиронлиги бор шахсларнинг иқлим ўзгаришига заифлигини юмшатиш учун ушбу қадамларни қўйиш муҳимлигини таъкидлайди (Гутник ва Рот 2018; Жодоин ва бошқ. 2022).

Табиий офатлардаги вазиятни бошқариш тизимини ислоҳ қилиш, шунингдек, аҳоли ўртасидаги ногиронликнинг сезиларли хилма-хиллигини диққат билан кўриб чиқишни ўз ичига олиши керак. Суҳбатлардан маълум бўлишича, иқлим ўзгариши ногиронлиги бор шахсларга қисман ногиронлик турига қараб таъсир қилади экан. Мисол учун, жисмоний ногиронлиги бўлган респондентлар кўпинча эшитиш, кўриш ёки аклий нуқсонлари бўлганларга қараганда фарқли қийинчиликлар ҳақида фикр билдирдилар. Респондентлардан бири аҳолининг ногиронлик доираси ва табиий офатлардаги вазиятни бошқаришда юзага келадиган муаммоларни тушунишнинг камлиги ҳақида фикр юритди:

Аслида, ҳа, бизнинг ҳукуматимиз тайёр, лекин улар бундай одамларни [ногиронлиги бор шахсларни] нотўғри тушунсалар керак ... Улар қандай турдаги ногиронликларга дуч келишингиз мумкинлигини тушунишмайди; ҳукумат учун [ногиронлиги бор шахсларнинг] аксарияти жисмоний; улар ногиронлиги бор шахслар аравачасидан фойдаланувчилари, кўриш қобилияти заиф, кўзи ожизлар ва бошқалар...

⁵¹ Респондент 23 билан суҳбат.

⁵² Респондент 26 билан суҳбат.

⁵³ Бошқа респондентлар Ўзбекистонда сурдо-таржимонларнинг етишмаслигини ва карлар жамияти учун юзага келадиган тўсиқларни таъкидладилар (27-респондент билан суҳбат).

⁵⁴ Респондент 16 билан суҳбат.

[Ҳамма] ногиронликни жисмоний деб ўйлайди... лекин бу жуда катта гуруҳ... Ҳукуматда кўпчилик буни кўрмайди, чунки ҳукуматда ногиронлиги бор шахслар йўқ.⁵⁵

Иқлим ўзгаришидан хабардорлик

2021 йилги RIDP сўровида 4000 дан ортиқ уй хўжаликлари иштирок этган респондентларнинг ярмидан камроғи иқлим ўзгариши ҳақида эшитган. Жорий тадқиқот ҳам, шунингдек, иқлим ўзгариши ҳақида, айниқса, Жиззах ва Сирдарё қишлоқларидаги респондентларнинг хабардорлик даражасининг пастлигини аниқлади. Сухбатдошлар қишда қор камайиб бораётгани, ёзда кучайиб бораётган жазирама иссиқлик тўлқинлари ва экинлар ҳосилдорлиги пасайиб бораётганини тилга олдилар. Жиззахнинг Бахмал туманида бу сухбатлар тез-тез тумандаги майда фермерлар учун муҳим экин бўлган олма етиштириш ҳақида бўларди. Ўзбекистоннинг бу тоғли гўшаси сўнгги ўн йил ичида ҳаво ҳароратининг кўтарилиши, шунингдек, тартибсиз ёғингарчилик ва сув тошқинларига дуч келди. Бир қишлоқда бир фермер бизга бир ҳовуч майда, ярим чириган олма кўрсатди. У ва унинг қўшнилари уларнинг ҳосилдорлиги ўтмишдагидан анча паст бўлганини, ўсган олмаларнинг кўпчилиги одатдагидан кичикроқ бўлганини айтишди. Бироқ, улар бу ўзгаришлар иссиқхона газлари чиқиндилари туфайли иқлимдаги тизимли ўзгаришларнинг бир қисми эканлигини билишмаган.

Хабардорликнинг паст даражаси фақат ногиронлиги бор шахсларга хос бўлмасда, бу иқлим ўзгариши хавфи юқори бўлган аҳоли учун заифликнинг яна бир манбасини кўшади. Иқлим ўзгариши ва унинг фаровонликка таҳдидларини тушунмасдан, уй хўжаликлари ва жамоалар мослашиш учун чоралар кўриш эҳтимоли камроқ. Иқлим ўзгариши ва унга мослашиш зарурати тўғрисида хабардорликни ошириш, айниқса номутаносиб равишда таъсир кўрсатадиган заиф аҳоли ўртасида келажақдаги чоралар учун асосий йўналиш ҳисобланади.

Қадр-қиммат

Сухбатлар ва дала ишлари натижасида пайдо бўлган якуний мавзу – бу иқлим ўзгаришига мослашишда ва кенгроқ маънода – ногиронлик инклюзиясига ҳурмат масаласи сифатида қараш муҳимлиги. Баъзи респондентлар жамоат жойлари ва муассасаларида саёҳат қилиш тажрибасини камситувчи деб кўрсатдилар. Нафақат инфратузилма ва хизматлардан фойдаланиш имконсиз эди; автобус ҳайдовчилари, иш берувчилар, тиббиёт ходимлари ва оддий фуқаролар уларга нисбатан менсимаслик ва ҳурматсизлик билан муносабатда бўлишини таърифладилар. Бошқалар эса, хайрия ва раҳм-шафқатни пассив қабул қилувчилари бўлишни хоҳламасликларини таъкидладилар; улар ногиронлиги бўлмаган шахслар билан тенг равишда, тўлиқ ваколат ва қадр-қиммат билан кундалик фаолиятни амалга ошириш имконини берадиган ногиронлик инклюзия шаклини хоҳлашади.

Хўш, жамоат биноларига кириш имкони йўқ. Мен бундан жуда қийналяпман, ногиронлиги бор шахслар аравачасида ҳаракатланаётганим учун қийналиб кетяпман... Худудимизда мавжуд дорихонани кўриб, жуда хурсанд бўлдим ва клиникамиз ҳам шундай зўр пандус қурди-ки, хоҳлаган жойингизга боришингиз мумкин. [Аммо] кириб борганингиздан кейин, биринчи қаватда фақат рўйхатга олиш бор,

⁵⁵ Респондент 13 билан сухбат.

барча шифокорлар иккинчи қаватда, лифт эса йўқ ... Менимча, улар мени бу ерда кўришни хоҳламайдилар, бу ерда кутишмайди, бу жуда камситади.⁵⁶

Ижтимоий хизмат бу уларга бирор нарса бериш дегани эмас. Имкониятлар яратилишини ҳақиқий ижтимоий хизмат деб ҳисоблаш мумкин...⁵⁷

Ташкилот ходимларидан бири ногиронлиги бор шахслар ҳуқуқлари соҳасида хизмат кўрсатиш мақсади ҳақидаги ўз тушунчаларидаги ўзгаришлар ҳақида фикр юритди – хайрия ва рамзий имо-ишоралар тушунчаларидан воз кечиш ва имкониятларни кенгайтириш ва тенг имкониятларга қараб ҳаракатланиш:

3-декабрда палов тарқатдик, совға-саломлар бердик, 4-декабрда эса жадвалга белги қўйиб бўлиб, унутиб қўйдик. Ҳозир муносабат ўзгармоқда ва биз [ногиронлиги бор шахсларга] ачиниш нуқтаи назаридан ёндашмаслигимиз ҳақида гапираяпмиз. Келинг, уларга мустақил бўлишлари учун ёрдам берайлик.⁵⁸

Янги пайдо бўлган адабиёт халқаро тараққиётда инсон кадр-қимматини ҳурмат қилиш муҳимлигини ўрганади (Уэйн ва бошқ. 2022). Кадр-қиммат тушунчаси ногиронлик бўйича тадқиқотларда ҳам акс эттирилган (Гарланд-Томсон 2005; Жаҳон банки 2018). Шунинг учун иқлим ўзгаришига мослашиш сиёсатига ногиронликни қўшишнинг асосий йўналишига ногиронлиги бор шахсларнинг ўзига хос кадр-қимматини ҳурмат қиладиган тарзда ёндашиш лозим.⁵⁹

Сиёсат бўйича тавсиялар

Мазкур ҳисоботнинг натижалари иқлим ўзгаришининг ногиронлиги бор шахслар учун хавфларини камайтириш бўйича тегишли сиёсат юритиш юзасидан бир қатор тавсияларини таклиф қилади. Сиёсат бўйича тавсияларнинг қуйидаги муҳокамаси юқоридаги топилмалар муҳокамасини ташкил этган етита мавзу атрофида ташкил этилган.

Ижтимоий ва сиёсий инклюзияни рағбатлантириши

Ногиронлиги бор шахслар учун иқлим ўзгариши хавфини камайтириш уларнинг кундалик ижтимоий ва сиёсий ҳаётга қўшилишидаги тўсиқларни бартараф этишни ўз ичига олади. Бу тўсиқлар, масалан, ижтимоий камситиш, маҳалла биноларига кириш имкони бўлмагани, маҳалла фуқаролар йиғинлари йиғилишларида сурдо-таржимонларнинг етишмаслиги, аввалига иқлим ўзгариши билан боғлиқ эмасдек кўриниши мумкин. Бироқ, улар иқлим ўзгаришига мослашиш ва чидамлилиқнинг асосий омили бўлган ижтимоий тармоқларни чеклаш ва иқлим ўзгариши хавфини тўғридан-тўғри ва билвосита шакллантирадиган жамоа ривожланиши ва бошқаруви билан боғлиқ маҳаллий қарорларни қабул қилишда ногиронлиги бор шахсларни четга

⁵⁶ Респондент 17 билан суҳбат.

⁵⁷ Респондент 28 билан суҳбат.

⁵⁸ Респондент 25 билан суҳбат.

⁵⁹ Фуқаро ва давлат ўзаро муносабатлари ва фаровонлик бенефициарларининг шахсий муносабати сиёсий иштирокни қандай шакллантириши ҳақида, Сосс (2000)

суриб қўйиш орқали ногиронлиги бор шахслар учун кучайган таҳдидларнинг кўпчилигининг замирида ётади.

Ногиронлиги бор шахсларнинг маҳалла бошқарувидаги иштирокини рағбатлантириш, кўмаклашиш ва институционализация қилиш керак. Ногиронлиги бор шахслар ўз ташвишларини айтиш, ўз тажрибаларини айтиб бериш ва ўзларининг соҳа сиёсатига оид афзалликларини билдириш учун энг яхши шароитга эга. Шунга қарамай, ушбу тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, ногиронлиги бор шахслар маҳалла бошқарувида жуда кам иштирок этадилар. Ногиронлиги бўлган шахсларнинг фуқаролик фаоллигини турли йўллар билан рағбатлантириш мумкин. Маҳалла раҳбарлари ва маҳаллий мутасаддиларга мўлжалланган ўқув дастурлари ногиронлиги бор шахслар инклюзиясининг аҳамияти ва иқлим ўзгариши ногиронлиги бўлган шахслар учун юзага келадиган ўзига хос хавф-хатарларни чуқурроқ англаши мумкин. Ушбу ўқув дастурлари маҳаллий амалдорларни ногиронлиги бўлган шахсларнинг маҳаллий бошқарув ва бошқа жамоат фаолиятидаги иштирокини кучайтириш учун уларга тушунтириш ишларини олиб боришга ундаши мумкин. Ҳукумат маҳалла фуқаролар йиғинларида ногиронлиги бўлган шахс томонидан ўтказиладиган ногиронлик мақомини жорий этиш масаласини янада кўриб чиқиши керак. Бу рол ногиронлиги бўлган шахсларни маҳаллалар йиғилишларида сафарбар қилиш ва тегишли давлат дастурлари тўғрисида маълумот тарқатиш учун жамиятдаги алоқа нуқтаси бўлиб хизмат қилади.

Фуқаролик иштирокидаги бошқа тўсиқлар кириш қийин бўлган бинолар ва ногиронлиги бор шахслар учун инклюзив алоқа хизматларининг йўқлиги билан боғлиқ. Ҳукуматнинг юқори бўғинлари кўмагида маҳалла биноларининг жисмоний фойдаланиш имкониятини яхшилаш, яъни уларни тегишли пандуслар, панжаралар, ўриндиқлар, полга тегиниш учун тактил воситалар ва инклюзив иштирок этиш имконини берувчи бошқа жиҳозлар билан жиҳозлаш бўйича саъй-ҳаракатларни амалга ошириш керак. Шунингдек, эшитиш ва кўришда нуқсонли бўлган шахсларга жамоатчилик⁶⁰ муҳокамаси ва қарорлар қабул қилишда тўлиқ иштирок этишига имкон берувчи хизматлар кўрсатишга ҳаракат қилиш керак.

Кенгроқ маънода, жамоалар иқлим таъсирини бошдан кечираётган бўлса-да, улар кўпинча уларнинг иқлимга чидамлилигига таъсир этувчи сиёсат ҳақидаги муҳокамалардан четлаштирилади. Ушбу нуқсонни бартараф этиш учун Ҳукумат маҳаллий иқлим бўйича чора-тадбирларни илгари суриш учун маҳаллаларга ваколат бериши мумкин, масалан, маҳаллий эҳтиёжлар ва устуворликларга, шу жумладан ногиронлиги бор шахслар эҳтиёжларига мослаштирилган ижтимоий инклюзив режаларни белгилаш ва бу режаларни ажратилган молиялаштириш билан таъминлаш (Жаҳон банки 2023b). Маҳаллий ва инклюзив иқлим бўйича ҳаракатларни режалаштиришнинг сўнгги мисоли Кениянинг молиялаштириш бўйича маҳаллий бошқариладиган иқлим ҳаракати (FLLoCA) дастури бўлиб, у ногиронлиги бор шахсларнинг хавфларни баҳолаш ва режалаштиришда иштирок этишини осонлаштириш зарурлигини таъкидлайдиган йўриқномаларни ўз ичига олади (Жаҳон банки 2023c). Бундай дастурлар турли даражадаги ҳукуматлар билан ҳамкорлик қилиш орқали иқлимга таъсир қилиш тизимлари ва имкониятларини кучайтиради; ҳамжамиятларга маҳаллий билимларни алмашиш, уларнинг иқлим хавфларини баҳолаш ва иқлим сценарийлари доирасида барқарорликни таъминлаш бўйича ҳаракатларга устуворлик бериш; дастурларни молиялаштириш, лойиҳалаш ва етказиб бериш

---

⁶⁰ Шу муносабат билан, лицензияга эга лойиҳа институтларининг ногиронлиги бор шахслар учун инклюзив лойиҳаларни тақдим этиш имкониятларини яхшилаш ва пудратчилар томонидан уларнинг бажарилишини таъминлаш учун давлат назоратини кучайтириш зарур.

жараёнларининг маҳаллий манфаатдор томонлари олдидаги шаффофлиги ва ҳисобдорлигини оширишга хизмат қилади. Маҳаллаларга маҳаллий иқлим таъсирида рол бериш бўйича ушбу тавсия маҳаллаларга даромадларни ошириш ва маҳаллий ривожланиш лойиҳаларини амалга ошириш имконини берган сўнгги ислоҳотларга мос келади.

Муҳим соғлиқни сақлаш хизматларидан фойдаланишни осонлаштириш

Ўзбекистонда ногиронлиги бўлган шахслар соғлиқни сақлаш хизматларига мурожаат қилиш чоғида турли тўсиқларга дуч келишади: анализ топшириш, даволаниш, дори-дармон ва ёрдамчи воситаларни олиш. Бундай тўсиқлар соғлиқнинг заифлигини ва иқтисодий ҳимоясизликни орттириб юборади ва шу билан иқлим ўзгариши таҳдидларини ҳам кучайтиради. Шунинг учун Ҳукумат ногиронлиги бор шахслар учун давлат соғлиқни сақлаш хизматларидан фойдаланиш имкониятларини яхшилаш бўйича доимий саъй-ҳаракатларни амалга ошириши керак.

Ўзбекистондаги соғлиқни сақлаш бинолари жисмоний ногиронлиги бор шахслар учун кўпинча кириб бўлмайдиган ҳолатда. Кўпинча ушбу биноларда тиббий ходимлар билан мулоқот қилиш учун брайл ва сурдо таржимонлари каби зарур хизматлар мавжуд эмас. Ўзбекистон ҳукумати соғлиқни сақлаш биноларининг фойдаланиш имкониятини яхшилашни, шунингдек, ногиронлиги бор шахслар учун алоқа хизматларини кўрсатишни ресурслар ва тренинглар билан қўллаб-қувватлаши лозим. Бундан ташқари, суҳбатда респондентлар мансабдор шахслар ва тиббиёт ходимлари томонидан ижтимоий камситиш ҳолатларини соғлиқни сақлаш хизматларига кўшимча тўсиқ сифатида тавсифладилар. Тиббиёт ходимлари ва тегишли давлат хизматчиларининг малакасини ошириш ногиронлиги бор шахсларга тўлиқ иззат ва ҳурмат билан муносабатда бўлиш муҳимлигини таъкидлаши керак.

Туман ёки вилоят марказларига саёҳат узоқ масофаларни босиб ўтиш ва катта йўл харажатларини талаб қиладиган қишлоқ жойларда соғлиқни сақлаш хизматидан фойдаланиш янада машаққатлироқдир. Давлат соғлиқни сақлаш муассасалари чекка аҳоли пунктларида ногиронлиги бўлган шахсларга тушунтириш хизматларини кенгайтириши, туман ва вилоят марказларига боришни осонлаштириши, саёҳат ва қоғозбозлик талабларини имкон қадар камайтириши лозим.

Ногиронлиги бор шахсларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва ҳисобга олишни кучайтириш

Кучли ижтимоий ҳимоялардан фойдаланиш одамлар ва уй хўжаликларига тўсатдан келадиган иқлим офатларига, шунингдек, меҳнат бозорлари ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига иқлим ўзгаришининг секинроқ келадиган таъсирларига дош беришга ва уларга жавоб тайёрлашга ёрдам беради. Бу, шунингдек, одамлар ва уй хўжаликларининг салбий кўникиш механизмларига мурожаат қилишларини олдини олишга ёрдам беради. Суҳбатдош респондентлар ҳозирги ногиронлик пенсияларини ўзлари ва оилаларини боқиш учун етарли эмас деб таърифладилар. Жаҳон банки (2023а) Ўзбекистоннинг ногиронлиги бор шахсларни ижтимоий ҳимоя қилиш тизимидаги чекловларни тафсилотларини келтиради. Ўзбекистон Конституциясининг 39-моддасига кўра, пенсиялар, нафақалар ва ижтимоий ёрдамнинг бошқа турлари расман белгиланган яшаш минимумидан паст бўлмаслиги керак (Жаҳон банки 2023а). Ҳукумат энг кам иш ҳақи ва ўртача иш ҳақи миқдоридан сезиларли даражада паст бўлган энг кам яшаш даражасини белгилаш учун энг кам истеъмол саватчасидан фойдаланади. Бундан ташқари, истеъмол харажатлари савати ногиронлик билан боғлиқ кўшимча харажатларни ҳисобга олмайди,

масалан, реабилитация ускуналари, ногиронлиги бор шахслар аравачалари ва нутқ терапияси каби ихтисослаштирилган тиббий хизматлар. Бундан ташқари, ногиронлик бўйича нафақалар ногиронликнинг турли турлари ва даражаларига мослаштирилмайди. Ногиронлик бўйича нафақа олувчи шахслар ҳам ишсизлик нафақасидан четлаштирилади. Шундай қилиб, Ўзбекистон Ҳукумати ногиронлиги бўлган шахсларга кўрсатиладиган ижтимоий ёрдам, жумладан, табиий офат оқибатларини бартараф этишда тез ёрдам кўрсатиш миқдори ва турларини кўпайтириш чораларини кўриши лозим.

Тегишли ижтимоий хавфсизлик тармоқларини яратиш ва иқлим ўзгариши билан боғлиқ офатларни режалаштириш ногиронлиги бор шахслар сони, шунингдек, ногиронлиги бор шахсларнинг тури ва тарқалиши тўғрисида ишончли маълумотга эга бўлишни талаб қилади. Ногиронлиги бор шахсларнинг улуши бўйича ҳукумат ҳисоб-китоблари ва шахсларнинг пенсия тизимига қандай жалб қилинганлиги, шунингдек, рўйхатга олишдаги бошқа ижтимоий, сиёсий ва давлат имкониятларига боғлиқ бўлган ҳақиқий фойзалар ўртасида катта тафовут мавжуд (Жаҳон банки 2023а). Ҳукумат шахсий ҳаёти ва кадр-қимматини таъминлайдиган тарзда ногиронлиги бор шахслар сонини аниқ ҳисоблаши керак. Бунга қисман бўлажак аҳолини рўйхатга олиш ва ижтимоий сўровларда Вашингтон гуруҳининг функционал фаолият бўйича қисқача саволлар тўпламини киритиш ва фойдаланишни кўллаб-қувватлаш орқали эришиш мумкин.⁶¹ Олинган маълумотлар жамоатчиликка тақдим этилиши ва иқлим ўзгаришига мослашиш ва фавқулудда офатларга жавоб бериш билан боғлиқ сиёсатни хабардор қилиш учун ишлатилиши лозим.

Меҳнат бозорига киришни яхшилаш

Ўзбекистон меҳнат бозори ногиронлиги бор шахсларни тизимли равишда камситади, бу эса уларнинг иқтисодий ночорлигини чуқурлаштиради ва иқлим ўзгаришига нисбатан заифлигини кучайтиради. Респондентлар меҳнат бозорида ўзларини бегона ва ҳурматсиз ҳис қилишларини тасвирлашди. Ҳукумат ногиронлиги бўлган шахслар учун ишга жойлашиш квотаси белгилаб қўйди, аммо унинг бажарилиши ва назорат қилинишини таъминлаш учун кўпроқ иш қилиш керак. Ногиронлиги бор шахсларнинг бандлиги ва иш жойига мослашуви учун субсидиялар кўринишидаги Ўзбекистон ҳукуматининг хусусий секторни рағбатлантиришига қўшимча равишда, камситишларга қарши махсус қонунчилик ногиронлиги бор шахсларга меҳнат бозорида⁶² иштирок этиш учун кўпроқ имкониятлар беради. CRPD нинг 27-моддасига мувофиқ, Ҳукумат меҳнат бозорида камситишларга қарши курашни кучайтириши ва бизнесни инклюзив бандлик амалиётини қабул қилишга ундаши лозим.

Ногиронлиги бор шахсларнинг меҳнат бозорига қўшилишини рағбатлантириш, шунингдек, ногиронлиги бор шахсларнинг меҳнат ҳуқуқлари тўғрисида хабардорлигини ошириш ва Бандлик ва камбағалликни қисқартириш вазирлигининг (MEPR) меҳнат билан боғлиқ шикоятлар бўйича миллий қайта алоқа механизмини кучайтиришни талаб этиши мумкин. Пахта терими давридаги меҳнат ҳуқуқлари кампаниялари сингари, Ҳукумат ногиронлиги бор шахсларнинг меҳнат ҳуқуқлари

⁶¹ 2022-йил январ ойида истеъмол саватчаси ойига энг кам иш ҳақи 920 минг сўмга нисбатан 498 минг сўмни, ўртача ойлик иш ҳақи эса 2,78 миллион сўмни ташкил қилди.

⁶² Ушбу қонунчилик меҳнат фаолиятида камситувчи иш берувчилар учун ногиронлик тўғрисидаги миллий қонунчиликка маъмурий жавобгарликни киритишни ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга (Жаҳон банки 2023а) риоя қилмаган иш берувчиларга нисбатан санкцияларни киритишни ўз ичига олиши мумкин.

ҳақида хабардорлигини ошириш учун ногиронлиги бор шахслар, ногиронлиги бор шахслар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ташкилотлари ва иш берувчиларга қаратилган очик ахборот кампанияларини амалга ошириши мумкин. Бундан ташқари, МЕРР ногиронлик ҳолатига кўра камситиш билан боғлиқ шикоятларни, шу жумладан норасмий секторда ишлайдиганларни қабул қилиш ва уларга жавоб бериш учун миллий қайта алоқа механизмини кучайтириши мумкин.

Ногиронликларни қамраб олувчи табиий офатлардаги вазиятни бошқаришни такомиллаштириши

Ўзбекистоннинг иқлим билан боғлиқ офатларга нисбатан заифлигини ҳисобга олиб, Ўзбекистон ҳукумати иқлим ўзгариши бўйича офатларга тайёргарлик кўриш ва уларга жавоб қайтариш бўйича ногиронлиги бор шахслар ташкилотлари билан ҳамкорликда ногиронлиги бор шахсларни қамраб олувчи йўриқномаларни ишлаб чиқиши керак, улар орасида тезкор ишонч телефонлари, имо-ишора тилида мулоқот қила оладиган фавқулодда вазиятлар ходимлари, жойга мос эвакуация пунктлари, инклюзив турар-жойлар ва вақтинчалик яшаш жойлари (шу жумладан, турар-жой ва хожатхоналар) ҳамда бир қатор ускуналар, ёрдамчи асбоблар ва дори-дармонлар бўлиши лозим. Сухбатдошлар, шунингдек, офатлар пайтида руҳий саломатлик бўйича мутахассисларга эга бўлиш зарурлигини таъкидладилар. Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ходимлари ва бошқа олдинги хизмат кўрсатувчи провайдерлар фавқулодда вазиятларда ногиронлиги бор шахсларни қамраб олган ҳолда тайёргарлик кўриш ва ҳаракат қилишнинг аҳамияти бўйича ўқитилиши лозим. Бундан ташқари, маҳаллий маҳалла ҳокимиятлари ногиронлиги бўлган шахсларга табиий офатлардан кейин хавфсизлик ва хизматлардан фойдаланишда ёрдам бериш учун жамоа ичида марказларни белгилаши керак. Юқорида айтиб ўтилган маҳалла фуқаролар йиғинига таклиф этилаётган ногиронлик бўйича инклюзив лавозим эгалари ана шундай таянч шахсларидан бири бўлиши мумкин.

Иқлим ўзгариши ҳақида хабардорликни ошириши

Фуқароларнинг мослашуви ва чидамлилигини рағбатлантириш учун иқлим ўзгариши ҳақидаги билим керак. Ушбу тадқиқот учун ўтказилган сухбатлар, шунингдек, RIDP доирасида тўпланган кенгрок сўров маълумотлари шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда иқлим ўзгаришидан хабардорлик умуман паст, шу жумладан ногиронлиги бор шахслар орасида ҳам. Ўзбекистон ҳукумати иқлим ўзгаришининг манбалари ва оқибатлари ҳамда уни юмшатиш ва унга мослашиш йўллари бўйича ногиронлиги бор шахсларни қамраб олувчи жамоатчиликни хабардор қилиш кампанияларини ташкил қилиши лозим. Ушбу кампаниялар ногиронлиги бор шахсларнинг иқлим ўзгаришига нисбатан заифлигини таъкидлаши керак. Ўқув дастурлари кўшимча равишда маҳалла раҳбарлари ва маҳаллий мансабдор шахсларни (а) уларнинг маҳаллаларда хабардорлигини ошириш қобилиятини кучайтиришга қаратилган бўлиши керак; (б) маҳаллий мослашувчан режалаштириш ва инвестицияларни илгари суриш; ва (с) ижтимоий ҳимояга муҳтож аъзолар, жумладан, ногиронлиги бор шахслар учун ресурсларни самаралироқ йўналтириш.

Қадр-қимматни ўстириши

Ўзбекистонда ногиронлиги бор шахслар кўпинча хайрия ёки тиббий ёрдам олувчилар сифатида кўрилади; Иккала ёндашув ҳам CRPDда (Жаҳон банки 2023а) белгиланганидек, “ногиронликни функционал чекловлар сифатида, шунингдек, ногиронликни баҳолашга инсон ҳуқуқлари ёндашувига асосланган ижтимоий-

контекстуал омиллар” ни ҳисобга олмайди. Ҳам хайрия, ҳам тиббий ёндашувлар ногиронлиги бор шахсларга ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи фуқаролар сифатида тўлиқ ҳурмат билан муносабатда бўлолмайди, буни бир қанча респондентларимиз интервью давомида таъкидладилар. Ҳизмат кўрсатувчи провайдерлар, маҳалла раислари ва ҳукумат амалдорлари учун ўқув дастурлари ногиронлик ҳуқуқлари бўйича CRPD га киритилган ёндашувни таъкидлаши керак. Ўзбекистон Ҳукумати ногиронлиги бор шахсларнинг барча ижтимоий ҳимоя ва хавфсизлик механизмларига киритилишини таъминлаш мажбуриятини юклаган CRPD нинг 11-моддасини тегишли тарзда амалга ошириши лозим. Кенгроқ қилиб айтганда, ногиронлиги бор шахслар ва уларнинг эҳтиёжларини ҳал қилишда давлат амалдорлари уларнинг кадр-қимматини ҳурмат қиладиган ҳуқуқларга асосланган, ногиронлиги бор шахсларни қамраб олувчи тилдан фойдаланишлари лозим.

Манбалар

- Абебе, Медҳанит. 2014. “Иқлим ўзгариши, гендер тенгсизлиги ва миграция”. Вашингтон Экологик ҳуқуқ ва сиёсат журнали 4 (1): 104–40.
- Адгер, У.Нил, Терри Хюз, Карл Фольке, Стивен Карпентер ва Ёхан Рокстром. 2005. “Соҳил бўйидаги офатларга ижтимоий-экологик чидамлилиқ”. *Science* 309 (5737): 1036–39.
- Алдрич, Даниел. 2012. *Бардошлиликни ошириш*. Чикаго: Чикаго университети матбуоти.
- Аллокотт, Ҳант. 2011. “Ижтимоий нормалар ва энергияни тежаш”. Давлат иқтисодиёти журнали 95 (9–10): 108295.
- Амбрус, Агтила, Маркус Мобиус ва Адам Сзеидл. 2014. “Ижтимоий тармоқларда истеъмол хавфини бўлишиш”. *Америка иқтисодий шарҳи* 104 (1): 149–82.
- Анукрити, С., Каталина Херрера-Алманза ва Маҳеш Карра. 2022. “Дўстингизни олиб келинг: Ҳиндистонда аёллар ижтимоий тармоқлари ва репродуктив автономияни мустаҳкамлаш”. Ишчи ҳужжат, Жаҳон банки, Вашингтон, КО.
- Арнолд, Маргарет, Робин Меарнс, Каори Ошима ва Вивек Прасад. 2014. Иқлим ва табиий офатларга чидамлилиқ: жамият томонидан бошқариладиган ривожланишдаги роли. Вашингтон, КО: Жаҳон банки.
- Ауербах, Адам. 2020. *Ривожланишни талаб этиб: Ҳиндистоннинг шаҳар харобаларида жамоат молларини таъминлаш сиёсати*. Нью-Йорк: Кембриж университети нашриёти.
- Аерс, Жессика. 2011. “Мослашув парадоксини ҳал қилиш: Бангладешда маслаҳатлашувчи мослашиш сиёсатини ишлаб чиқиш потенциалини ўрганиш.” *Глобал атроф-муҳит сиёсати* 11 (1): 62–88.
- Банержи, Абҳижит, Арун Чандрасекар, Эстер Дуфло ва Мэтью Жексон. 2013. “Микромолиянинг тарқалиши.” *Science* 341 (6144).
- Чарлтон, Жеймс. 1998. *Бизсиз биз ҳақимизда ҳеч нарса: ногиронлиги бор шахсларга нисбатан зулм ва уларнинг имкониятларини кенгайтириш*. Беркли: Калифорния университети матбуоти.
- Чу, Эрик ва Кавья Майкл. 2019. “Шаҳар иқлими адолатида тан олинмиш: Ҳиндистон шаҳарларида мигрантларнинг яққаланиши ва четланиши”. *Атроф-муҳит ва урбанизация* 31 (1): 139–56.
- Конли, Тимоти ва Кристофер Удри. 2010. “Янги технологияни ўрганиш: Ганадаги ананас”. *Америка иқтисодий шарҳи* 100 (1): 35–69.
- Девис, Марк, Кети Освалд, Том Митчелл ва Томас Таннер. 2008. “Иқлим ўзгаришига мослашиш, табиий офатлар хавфини камайтириш ва ижтимоий ҳимоя”. Брифинг баённомаси, Ривожланишнинг ўрганиш институти, Брайтон, Буюк Британия.
- Дентон, Фатма. 2002. “Иқлим ўзгаришининг заифлиги, таъсири ва мослашуви: нима учун гендер муҳим?” *Гендер ва ривожланиш* 10 (2): 10–20.
- Фафчампс, Марсел ва Сюзан Лунд. 2003. “Филиппин қишлоқларида хавфларни тақсимлаш тармоқлари.” *Ривожланиш иқтисодиёти журнали* 71 (2): 261–87.

- Гарланд-Томсон, Розмари. 2005. “Феминистик ногиронлик бўйича тадқиқотлар.” *Signs* 30 (2): 1557–87.
- Гартрелл, Александра, Эмма Калгаро, Жорж Годдард ва Нгин Саоратх. 2022. “Ногирон аёлларнинг табиий офатлар тажрибаси”. *Глобал экологик ўзгаришлар* 64: 1–11.
- Гаскин, Кадейрн, Давина Тейлор, Сюзан Киннеар, Жулие Манн, Уэнди Хиллман ва Моника Моран. 2017. “Иқлим ўзгаришининг заифлиги ва ногиронлиги бор шахсларнинг мослашиш қобилияти билан боғлиқ омиллар”. *Об-ҳаво, иқлим ва жамият* 9 (4): 801–14.
- Гутник, Алисса ва Марси Рот. 2018. *Ногиронлик ва иқлим ўзгариши: Иқлим билан боғлиқ хавф-хатарлар энг кўп хавф остида бўлган аҳоли орасида заифликни қандай оширади ва табиий офатлар хавфини инклюзив камайтириши ва иқлим ўзгаришига мослашининг зарурий яқинлашуви*. Инсонпарварлик ва инклюзия.
- Ўзбекистон ҳукумати. 2021а. 'Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги Ўзбекистон республикасининг қонуни' (Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни), Дав. Қ. № ЎРҚ-641. <https://lex.uz/ru/docs/-5049511>.
- 2021б. 'Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияни (Нью-Йорк, 2006-йил 13-декабрь) ратификация қилиш ҳақида' (Ногиронлиги бор шахслар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияни ратификация қилиш (Нью-Йорк, 2006 йил 13 декабрь)), Дав. Қ. № 695. <https://lex.uz/docs/-5447413>.
- Харлан, Шэрон, Девид Пеллоу, Тиммонс Робертс, Шэннон Бэлл, Уилям Холт ва Жоан Нагель. 2015. “Иқлим адолати ва тенгсизлик”. *Иқлим ўзгариши ва жамият*-да, Райли Дунлэп ва Роберт Брюлле томонидан таҳрирланган, 127–63. Нью-Йорк: Оксфорд университети нашриёти.
- Хсу, Ангэл, Гленн Шэриф, Тиртханкар Чакраборти ва Диего Манья. 2021. “АҚШнинг йирик шаҳарлари бўйлаб шаҳар иссиқлик ороли интенсивлигининг номуносив таъсири.” *Табиат билан алоқалар* 12: 2721.
- Ислон, Назрул ва Жон Винкел. 2017. “Иқлим ўзгариши ва ижтимоий тенгсизлик”. Нью-Йорк: Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг DESA ишчи ҳужжати 152.
- Жодоин, Себастиен, Нилани Анантхамуртхи ва Кэтрин Лофтс. 2020. “Иқлимни бошқаришга ногиронлиги бор шахслар ҳуқуқларининг ёндашуви”. *Экология қонуни чораклик нашири* 47 (73): 73–116.
- Жодоин, Себастьян, Кэтрин Лофтс ва Аманда Боуи-Эдвардс. 2022. *Миллий иқлим сийёсатида ногиронлик ҳуқуқлари: ҳолат ҳисоботи*. Инсон ҳуқуқлари ва ҳуқуқий плюрализм маркази ва Халқаро ногиронлиги бор шахслар альянси.
- Кришна, Анирудх. 2002. *Фаол ижтимоий капитал*. Нью-Йорк: Колумбия университети нашриёти.
- 2010. *Бир касаллик узоқлигида*. Нью-Йорк: Оксфорд университети нашриёти.
- Крукс-Виснер, Габриел. 2011. “Маҳаллий давлатни излаш: тсунамидан кейинги Ҳиндистонда гендер, каста ва давлат хизматларига интилиш.” *Жаҳон тараққиёти* 39 (7): 1143–54.

- 2018. *Давлатга даъво қилиш: Ҳиндистон қишлоқларида фаол фуқаролик ва ижтимоий фаровонлик*. Нью-Йорк: Кембриж университети нашриёти.
- Мансури, Ғазала ва Вижаендра Рао. 2013. *Ривожланишни маҳаллийлаштириш*. Вашингтон, КО: Жаҳон банки.
- Михан, Кети, Жейсон Журжевич, Николас Чун ва Жастин Шэррилл. 2020. “Ишончсиз сувдан фойдаланиш ва уй-жой географияси”. *Миллий Фанлар Академияси материаллари* 117(46): 28700-28707.
- Остром, Элинор. 1990. *Жамоатларни бошқариш*. Нью-Йорк: Кембриж университети нашриёти.
- 1996. “Буюк бўлинишни кесиб ўтиш: биргаликда ишлаб чиқариш, синергия ва ривожланиш.” *Жаҳон тараққиёти* 24 (6): 1073–87.
- Перес, С.Э.М. Жонс, П. Кристьянсон, Л. Крамер, П. К. Тортона, В. Форч ва С. Барахона. 2015. “Африкадаги ўзгарувчан иқлимга фермер хўжаликлари ва жамоалари қанчалик чидамли?” *Глобал экологик ўзгариш* 34: 95–107.
- Прилламан, Соледад. 2023. “Рақамдаги куч: аёллар гуруҳлари Ҳиндистоннинг сиёсий гендер фарқини қандай қоплайди”. *Америка сиёсатишунослик журнали* 67 (2): 390–410.
- Розенцвейг, Марк ва Овед Старк. 1989. “Истеъмолни юмшатиш, миграция ва никоҳ: Ҳиндистоннинг қишлоқ жойларидан олинган далиллар”. *Сиёсий иқтисодиёт журнали* 97 (4): 905–26.
- Санял, Паромита. 2009. “Кредитдан жамоавий ҳаракатларга: микроолиянинг аёлларнинг ижтимоий капиталини ва меъерий таъсирини рағбатлантиришдаги роли”. *Америка социологик шарҳи* 74 (4): 529-50.
- Сарзинский, Андреа. 2015. “Шаҳарларда жамоатчилик иштироки, фуқаролик салоҳияти ва иқлим ўзгаришига мослашув”. *Шаҳар иқлими* 14 (1): 52–67.
- Седова, Барбора, Маттиас Калькухль ва Роберт Мендельсон. 2020. “Ҳиндистон қишлоқларида об-ҳаво ва иқлимнинг тақсимотга таъсири”. *Табиий офатлар ва иқлим ўзгариши иқтисодиёти* 4: 5–44.
- Сосс, Жо. 2000. *Исталмаган даъволар: АҚШ фаровонлиги тизимида иштирок этиш сиёсати*. Анн Арбор: Мичиган университети матбуоти.
- Штайн, Пенелопа ва Майкл Штайн. 2021. “Иқлим ўзгариши ва ногиронлиги бор шахсларнинг соғлиғига бўлган ҳуқуқ”. *Лансет* 10 (1): Э24–Э25.
- ЮНИСЕФ Ўзбекистон. 2019. *Ўзбекистон болалари ва ёшлари учун мос миллий ижтимоий ҳимоя тизимини яратиш*. Тошкент. 2020.
- . 2020 *Ўзбекистон болалари ва ёшлари учун мос миллий ижтимоий ҳимоя тизимини яратиш*. <https://www.unicef.org/uzbekistan/en/reports/building-national-social-protection-system-fit-uzbekistans-children-and-youth>.
- Бирлашган Миллатлар Ташкилоти. 2015а. *2015 — 2030-йилларда офатлар хавфини камайтириш бўйича Сендай ҳадли дастури*.
- . 2015б. *Дунёмизни ўзгартириб: 2030 йилгача барқарор ривожланиш соҳасидаги кун тартиби*.

- БМТ Ўзбекистон. 2019. *Ўзбекистонда имконияти чекланган болалар ва катталар бўйича вазият таҳлили*. Тошкент: Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ўзбекистон.
- Ўринбоев, Рустамжон ва Шерзод Эралиев. 2022. “Ғарбий бўлмаган жамиятларда норасмий фуқаролик жамияти ташаббуслари: Ўзбекистондаги маҳаллалар”. *Марказий Осиё тадқиқоти* 41 (3): 477–97.
- Вайн, Том, Мери Блэр ва Накубяна Мунгомба. 2022. *Қадр-қиммат ҳисоботи 2022*. IDinsight.
- Вулкок, Майкл. 2010. "Ижтимоий капиталнинг ўсиши ва мунтазамлашуви, 1988-2008". *Сиёсатишуносликнинг йиллик шарҳи* 13: 469–87.
- Жаҳон банки. 2018. *Ногиронлик инклюзияси ва жавобгарлик асослари*. Вашингтон, КО: Жаҳон банки.
- . 2021а. *Иқлим хавфи бўлган мамлакат профили: Ўзбекистон*. Вашингтон, КО: Жаҳон банки.
- . 2021б. *Ўзбекистон: ногиронлик инклюзияси бўйича мамлакат профили*. Вашингтон, КО: Жаҳон банки.
- . 2022. *Умумжаҳон ижтимоий ҳимояга йўналтирилган курсни тузиш*. Вашингтон, КО: Жаҳон банки.
- . 2023а. *Ўзбекистонда Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияни амалга ошириш бўйича техник баённома*. Вашингтон, КО: Жаҳон банки.
- . 2023б. *Ўзбекистонда иқлим ўзгариши бўйича ривожланиш ҳисоботи*. Вашингтон, КО: Жаҳон банки.
- . 2023с. *Кениянинг Иқлим бўйича маҳаллий ҳаракат дастурини (FLLoCA) молиялаштириш бўйича иқлим хавфини иштирокчи баҳолаш ва ҳаракатни режалаштириш бўйича қўлланма*. Вашингтон, КО: Жаҳон банки.
- Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти. 2023. “Ногиронлик бўйича асосий фактлар”. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/disability-and-health>.
- Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти ва Жаҳон банки. 2011. *Ногиронлик бўйича Жаҳон ҳисоботи*. Женева: Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти.
- Зильберман, Девид, Жинхуа Чжао ва Амир Хейман. 2012. “Иқлим ўзгаришига урғу бериб, мослашиш билан қабул қилишни қиёслаш”. *Ресурслар иқтисодиётининг йиллик шарҳи* 4: 27–53.

Ногиронлиги бўлган шахслар сўровномаси

Шахсий маълумот

1. Сиз шу жамоада туғилганмисиз?
  - а. Агар йўқ бўлса, қаерда туғилгансиз?
2. Ёшингиз нечада?
3. Сиз бирор тилда ўқиш ва ёзишни биласизми?
4. Сиз таълимнинг қайси босқичигача таҳсил олгансиз?
5. Сиз ҳозир ишлайсизми?
  - а. Ҳа бўлса, ишда нима қиласиз?
  - б. Бу доимий ишми ёки вақтинчаликми?
  - с. Бир ойда шахсан сиз қанча пул топасиз?
6. Уйингизда нечта одам яшайди?
7. Умумий қилиб олганда, оилангизнинг барча аъзолари ойига қанча пул топади?
8. Хонадонингизда асосий тил қайси?

Ногиронлик ҳолати

1. Сизда қандай ногиронлик бор?
2. Қанча вақтдан буён бундай ногиронлик бор?
3. Агар мавжуд бўлса, ушбу ногиронлик билан сизга ёрдам бериш учун қандай давлат хизматларини оласиз?
4. Агар мавжуд бўлса, ушбу ногиронликда сизга ёрдам бериш учун қандай ННТ хизматларини оласиз?
5. Жамиятнинг ижтимоий ҳаётида иштирок этишда сиз учун қандай қийинчиликлар мавжуд, агар бўлса?
6. Жамият қарорларини қабул қилиш ва маҳаллий бошқарувда иштирок этишда сиз учун қандай қийинчиликлар мавжуд, агар бўлса?
7. Жамоат жойларида жисмонан ҳаракат қилишда қандай қийинчиликларга дуч келасиз?

8. Тажрибангизга кўра, автобус ва поезд каби маҳаллий жамоат транспорти сиз учун қулайми?

9. Иш топиш ва уни бажаришда қандай қийинчиликларга дуч келдингиз, агар мавжуд бўлса?

10. Агар мавжуд бўлса, соғлиқни сақлаш хизматларидан фойдаланишда қандай қийинчиликларга дуч келасиз?

11. Шахсий тажрибангизга кўра, мактабга бориш ва мактабда ўқиш жараёнида қандай қийинчиликларга дуч келгансиз?

12. Ногиронлигингиз одамларнинг сизга нисбатан иззати ва ҳурматини камайтираётганини ҳис қиласизми?

a. Ҳа бўлса, бу туйғу ҳақида кўпроқ айтиб бера оласизми?

Иқлим ўзгариши

1. Иқлим ўзгариши ҳақида эшитганмисиз?

b. Ҳа бўлса, иқлим ўзгариши ҳақидаги тушунчангизни тушунтириб бера оласизми?

c. Сизнингча, иқлим ўзгаришининг сабаблари нимада?

d. Сизнингча, иқлим ўзгариши жамоангизга қандай таъсир қилади?

Иқлим ўзгариши ва ногиронлик инклюзияси

1. Мен сизга Ўзбекистондаги иқлим ўзгаришлари прогнозлари ҳақида маълумот бермоқчиман. Бу маълумот Жаҳон банкининг 2021-йилдаги ҳисоботидан олинган. Ишни тугатгандан сўнг, мен сизга иқлим ўзгариши сизга ва шу ҳамжамиятдаги шу каби ногиронлиги бўлган бошқаларга қандай таъсир қилиши мумкинлиги ҳақида саволлар бераман.

- Башорат қилинаётган эмиссиянинг энг юқори кўрсаткичлари тўғри чикса, 2090-йилга келиб Ўзбекистонда ўртача ҳарорат 4,8 даражага кўтарилади.
- Иссиқлик тўлқинларининг даврийлиги ва шиддати ортади.
- Қурғоқчиликнинг даврийлиги ва шиддати кучаяди.
- Сув тошқини даврийлиги ва шиддати ошади.
- 2050-йилларга бориб, ҳатто ўртача эмиссия кўрсаткичларида ҳам ҳосилдорлик йўқотишлари 25-63 фоизга етиши башорат қилинмоқда.

2. Биз ҳозиргина муҳокама қилган нарсаларни ҳисобга олиб, иқлим ўзгариши сизга

ва худди шундай турдаги ногиронлиги бўлган шахсларга қандай таъсир кўрсатиши ҳақида нима сизни ташвишлантираётганини айтиб бера оласизми?

3. Иқлим ўзгаришининг баъзи ҳодисалари тошқин, қурғоқчилик ва сел каби “тўсатдан келадиган” офатлардир. Сизнинг ҳамжамиятингиз ҳаётингизда бундай офатларни бошдан кечирганми?

а. Бундай фалокат охири марта қачон содир бўлган?

4. Ушбу офатлар пайтида қандай қийинчиликларга дуч келдингиз, агар мавжуд бўлса?

5. Келажакда бундай офатлар рўй бериши мумкин бўлса, сизнинг хавфсизлигингиз ва фаровонлигингиз учун, агар бўлса, ногиронлигингиздан келиб чиқадиган қандай ташвишларингиз бор?

6. Мен бу саволга қўшимча қилиб, аниқроқ саволлар бермоқчиман:

а. Сизнингча, Ўзбекистон Ҳукумати ногиронлиги бўлган шахслар билан яқинлашиб келаётган эҳтимолий офат ва одамлар хавфсизлигини таъминлаш режалари ҳақида мулоқот қилишга қанчалик тайёр?

б. Сизнингча, Ўзбекистон Ҳукумати ушбу жамиятдаги сизнинг турдаги ногиронлиги бўлган шахсларни сув тошқини, қурғоқчилик ёки сел кўчкиси таъсирига учраган ҳудудлардан эвакуация қилишга қанчалик тайёр?

с. Ўзбекистон Ҳукумати табиий офатдан зарар кўрган ҳудуддан эвакуация қилинган ногиронлиги бўлган шахсларга зарур хизматларни кўрсатишга қанчалик тайёр?

д. Ўзбекистон Ҳукуматининг табиий офатларга тайёргарлик кўриш сиёсати сизнинг ногиронлигингиз бўлган шахсларни қамраб олиш учун қандай маслаҳат берасиз?

7. Иқлим ўзгаришининг бошқа таъсири ҳароратнинг кўтарилиши, иссиқлик тўлқинларининг кучайиши, ҳаво сифатининг ёмонлашиши, озик-овқат хавфсизлигини камайиши ва қишлоқ хўжалиги ҳосилдорлигининг пасайиши каби “секин ҳаракатланувчи” муаммолар бўлади.

а. Сизнингча, ҳароратнинг ошиши ва тез-тез содир бўладиган иссиқлик тўлқинлари сизга ва сиз бошдан кечираётган ногиронлиги бўлган одамларга қандай таъсир қилиши мумкин?

б. Ҳаво сифатининг ёмонлашиши сизга ва сиз бошдан кечираётган ногиронлиги бўлган бошқа одамларга қандай таъсир қилиши мумкин?

с. Қандай қилиб сиз ва сиз бошдан кечираётган ногиронлиги бўлган бошқа одамларнинг озик-овқат хавфсизлигини ошириши мумкин?

- d. Қишлоқ хўжалигидаги қийинчиликлар сизга ва сиз бошдан кечираётган ногиронлиги бўлган бошқа одамларга қандай таъсир қилиши мумкин?

Яқуний савол

1. Ўзбекистон Ҳукумати иқлим ўзгариши билан боғлиқ кучайиб бораётган муаммоларни ҳал қилишга, сиёсат ва дастурларни ногиронлик бўйича инклюзив қилишга интилаётган пайтида ҳукуматга қандай маслаҳат берасиз?

Ташкилот ходимлари учун интервью сўрови

Умумий саволлар

1. Ташкилотингизнинг вазифаси ва фаолиятини тавсифлаб бера оласизми?
2. Ташкилотингиз Ўзбекистоннинг қайси географик ҳудудларида ишлайди?
3. Ташкилотдаги мавқеингизни тавсифлаб бера оласизми?
4. Ташкилотда қанча вақт ишладингиз?
5. Ташкилотингизда муайян мажбуриятларингиз қандай?
6. Ногиронлик ҳуқуқи ва инклюзия соҳасида қанча вақт ишладингиз?
7. Ташкилотингизда нечта одам ишлайди?
8. Ташкилотингиз ногиронлиги бор шахсларга қандай хизматлар кўрсатади, агар бўлса?
9. Ташкилотингиз Ўзбекистон Ҳукумати билан ногиронлик ҳуқуқлари ва инклюзивликни тарғибот қилиш (адвокаси) ишларини олиб борадими? Агар шундай бўлса, қандай тарғибот ишлари олиб борилади?
10. Ўзингизда ногиронлик борми? Ҳа бўлса, қандай ногиронлик?

Ногиронлик бўйича саволлар

1. Ташкилотингиз ногиронликнинг қайси турларига эътибор қаратади?
2. Ногиронлик ҳуқуқлари ва инклюзивлик соҳасидаги иш тажрибангизга таянган ҳолда, Ўзбекистонда ногиронлиги бўлган шахслар – хусусан, ташкилотингиз алоҳида эътибор қаратаётган ногиронликнинг ўзига хос турлари – қуйидаги муаммоли соҳаларда дуч келаётган ҳозирги тўсиқларни тавсифлаб бера оласизми?
  - a. Жамоат транспорти, жумладан автобуслар, поездлар ва таксилардан фойдаланиш
  - b. Жамоат бинолари ва жамоат инфратузилмасига, масалан, пиёдалар йўлаклари ва транзит станцияларидан фойдалана олиш
  - c. Халқ таълимидан фойдалана олиш – мактабларнинг жисмоний жиҳатлари ва ўқитиш моҳияти нуқтаи назаридан
  - d. Ижтимоий ҳимоя дастурлари ва хизматларидан фойдаланиш
  - e. Ишга кириш
  - f. Соғлиқни сақлаш хизматларидан фойдалана олиш
  - g. Маҳаллий бошқарув ва жамият қарорларини қабул қилишда иштирок этиш
  - h. Ногиронлиги бўлган аёллар учун муайян қийинчиликлар ва тўсиқларни яратиш учун гендер ногиронлик билан қандай кесишади?
  - i. Ташкилотингиз эътибор қаратадиган ногиронлик тури бўлган шахслар учун тўсиқларни келтириб чиқарадиган бошқа масалаларни муҳокама

қилишни истайсизми?

Иқлим ўзгариши бўйича саволлар

1. Иқлим ўзгариши ҳақида эшитганмисиз?
2. Сизнинг тушунишингизча, иқлим ўзгаришининг асосий сабаблари ёки омиллари нимада?
3. Сизнинг тушунишингизча, агар мавжуд бўлса, иқлим ўзгариши Ўзбекистонга қандай таҳдидлар ва заифликларни келтириб чиқаради?

Иқлим ўзгариши ва ногиронлик инклюзияси

1. Мен сизга Ўзбекистондаги иқлим ўзгаришлари прогнозлари ҳақида маълумот бермоқчиман. Бу маълумот Жаҳон банкининг 2021-йилдаги ҳисоботидан олинган. Ишни тугатганимдан сўнг, ташкилотингиз эътибор қаратаётган иқлим ўзгариши ногиронлиги бўлган шахсларга қандай таъсир қилиши мумкинлиги ҳақида бир неча саволлар бераман.

- Башорат қилинаётган эмиссиянинг энг юқори кўрсаткичлари тўғри чикса, 2090-йилга келиб Ўзбекистонда ўртача ҳарорат 4,8 даражага кўтарилади.
- Иссиқлик тўлқинларининг даврийлиги ва шиддати ортади.
- Қурғоқчиликнинг даврийлиги ва шиддати кучаяди.
- Сув тошқини даврийлиги ва шиддати ошади.
- 2050-йилларга бориб, ҳатто ўртача эмиссия кўрсаткичларида ҳам ҳосилдорлик йўқотишлари 25-63 фоизга етиши башорат қилинмоқда.

2. Иқлим ўзгариши Ўзбекистонда ногиронлиги бўлган шахсларга қандай таъсир кўрсатиши ҳақида қайғураётганингизни, агар мавжуд бўлса, қандай ташвишларингиз борлигини батафсил айтиб бера оласизми? Илтимос, ташкилотингиз эътибор қаратадиган ногиронлик турлари билан боғлиқ шундай ташвишлар ҳақида гапиринг.

3. Тажрибангизга кўра, ташкилотингиз ишлаётган ногиронлиги бор шахслар орасида иқлим ўзгариши ва у билан боғлиқ хавф ва заифликлар ҳақида қанчалик хабардорлик бор?

- a. Агар хабардорлик йўқ ёки аралаш бўлса: сизнинг фикрингизча, нима учун ногиронлиги бор шахслар орасида хабардорлик одатда паст ёки аралаш?

4. Иқлим ўзгаришининг баъзи ҳодисалари сув тошқини, қурғоқчилик ва сел каби “тўсатдан бошланадиган” офатлардир. Сизнингча, бундай тўсатдан содир бўлган офатларда Ўзбекистонда ногиронлиги бор шахслар (ташкилот эътибор қаратадиган ногиронлик турларига нисбатан) қандай муаммоларга дуч келишади?

5. Мен бу саволга қўшимча қилиб, аниқроқ саволлар бермоқчиман:

- a. Офат юз берган маҳаллий ҳудуддан ногиронлиги бор шахсларни эвакуация қилишда қандай қийинчиликлар, агар бўлса, кутган бўлардингиз?
- b. Офат юз берган ҳудуддан эвакуация қилингандан сўнг ногиронлиги бор

- шахсларга зарур хизматлар ва ёрдам кўрсатилишини таъминлашда қандай қийинчиликлар, агар бўлса, кутган бўлар эдингиз?
- c. Сизнингча, Ўзбекистон Ҳукумати сел, қурғоқчилик ёки лой кўчкиси каби офатлардан жабр кўрган ҳудудлардан ташкилотингиз диққат марказида бўлган ногирон тоифадаги шахсларни эвакуация қилишга қанчалик тайёр?
- d. Сизнингча, Ўзбекистон Ҳукумати табиий офатдан зарар кўрган ҳудуддан эвакуация қилинган, ташкилотингиз диққат марказида бўлган ногиронлик турларига эга бўлган шахсларга зарур хизматларни – ёрдамчи воситалар, дори-дармонлар, маслаҳатлар, ногиронлиги бор шахсларни ҳисобга олган ҳолда транспорт ва бошпана билан таъминлашга қанчалик тайёр?
6. Иқлим ўзгаришининг бошқа таъсири ҳароратнинг кўтарилиши, иссиқлик тўлқинларининг кучайиши, ҳаво сифатининг ёмонлашиши, озик-овқат хавфсизлигининг камайиши ва қишлоқ хўжалиги ҳосилдорлигининг пасайиши каби кўпроқ “секин ҳаракатланувчи” муаммолар бўлади.
- a. Сизнингча, кўтарилаётган ҳарорат ва тез-тез учраб турадиган иссиқлик тўлқинлари ташкилотингиз диққат марказида бўлган ногиронлик турларига эга бўлган одамларга қандай таъсир қилиши мумкин?
- b. Ҳаво сифатининг ёмонлашуви сизнинг ташкилотингиз эътибор қаратаётган ногиронлик турларига қандай таъсир қилиши мумкин?
- c. Ташкилотингиз эътибор қаратадиган ногиронлик турларига тегишли бўлган одамларга озик-овқат хавфсизлигининг камайиши қандай таъсир қилиши мумкин?
- d. Қишлоқ хўжалигидаги муаммолар, бандлик нуқтаи назаридан, сизнинг ташкилотингиз диққат марказида бўлган ногиронлик турларига тегишли одамларга қандай таъсир қилиши мумкин?
7. Ўзбекистон ҳукуматига иқлим ўзгариши билан боғлиқ кучайиб бораётган муаммоларни ҳал қилиш, сиёсат ва дастурларни ногиронлиги бор шахсларни қамраб олиш учун ҳаракат қилар экан, унга қандай маслаҳат бера оласиз?